

A holokauszt
áldozatainak
emléknapja

ISBN 963 004327 0

Az Oktatási Minisztérium kiadványa

Felelős kiadó: Környei László

Szerkesztő: Szita Szabolcs

Szerkesztőbizottság: Porogi András (elnök), Miklósi László, Pelle János (olvasószerkesztő), Puskás Aurél, Schiller Mariann, Stark Tamás, Szabolcs Ottó, Szita Szabolcs, Tamás Ferenc

Az Oktatási Minisztérium megbízásából gondozta: Color Pack Nyomdaipari Rt.

Felelős vezető: Zsukk László elnök-igazgató

Tervezés, nyomdai előkészítés: Color Pack Rt. DTP Stúdió: Tóth László

Készült a Color Pack Nyomdaipari Rt. nyomdájában ISO 9002

4400 Nyíregyháza, Westsik Vilmos u. 4. Tel.: 06-42/ 433-844, 433-845

E-mail: colorp@elender.hu

Felelős vezető: Zsukk László elnök-igazgató

Nyíregyháza, 2001. március

A
HOLOKAUSZT
ÁLDOZATAINAK
EMLÉKNAPJA

ELŐSZÓ

A holokausztnak nevezett tragikus és példátlan történelmi eseménysor, mindaz, ami a magyar és az európai zsidósággal a náciizmus éveiben történt, a józan gondolkodás számára mindmáig szinte felfoghatatlan. A világháborús zsidóüldözések sosem tűnő sebet ütöttek modern civilizációnk képén. A náciizmus, ez a gyilkos ideológia, amelynek nevében millió és millió áldozat hidegvérű, szervezett és iparszerűen kivitelezett meggyilkolása végbement, a modern Európában, annak is egy nagy kultúrával rendelkező államában, Németországban született meg, ott ragadta kezébe a politikai hatalmat, hogy azután meghódítsa a földrészt, és végrehajtsa a modern történelem egyik legszörnyűbb tettét: az európai zsidóság megsemmisítését.

A holokauszt a magyar történelemnek is része, nemzeti tragédiánk; a hatmillió áldozat csaknem tizede honfitársunk volt. Kétségtelen, ha Magyarország 1944 márciusában nem veszté el függetlenségét, ha a német csapatok nem szállták volna meg hazánkat, akkor nem következett volna be a tragédia, nem került volna sor a magyar zsidók meggyilkolására. De mindez nem jelent felmentést a történelmi felelősség alól, hiszen tudjuk, hogy a zsidók összegyűjtése és deportálása magyar állami szervek és személyek tudtával, sokszor aktív közreműködésével történt. És sokan voltak azok is, akik behunyták szemüket, mert féltek, vagy egyetértettek azzal, ami történik.

A zsidóellenesség, az antiszemitizmus a közbeszéd, a politikai retorika részévé vált a két háború közti Magyarországon, és ez megakadályozta, hogy elegendő ellenanyag termelődjék ki a társadalomban ahhoz, hogy a többség szembeszegüljön a gyilkos zsidógyűlölettel, amelynek százezrek estek áldozatul, gyermekek és aggastyánok, nők és férfiak, köztük a magyar kultúra olyan nagyjai, mint Radnóti Miklós, Szerb Antal, Halász Gábor, vagy az olimpiai bajnok vívó, Petschauer Attila.

A holokauszt emléknapja alkalmat ad arra, hogy felidézzük a múltat és emlékezzünk az áldozatokra. Ám az iskola, még ha olykor a múltba is tekint, mindig a jövő érdekében tevékenykedik. Nyilvánvaló: a mai generációk nem vehetnek magukra korábban elkövetett bűnöket, nem tehetők felelőssé értük. Mégis, a felelősségünk vitathatatlan, de nem a több mint fél évszázaddal ezelőtt elkövetett bűnök miatt. Mi azért vagyunk felelősek, hogy szembenézzünk a múlt tanulságaival, hiszen aki nem törődik a múlttal, az a jelen folyamatai közt sem tud eligazodni. Nem büntudatot, de felelősségtudatot akarunk ébreszteni minden egyes diákban, olyat, amely a jövőre irányul. Célunk, hogy minden korosztályban létre jöjjön az az erkölcsi tartás, egyéni morális felelősségtudat, amely nélkül sohasem lehetünk biztosak abban, hogy a holokauszt vagy ahhoz hasonló népiirtáshoz vezető politikai folyamatokat, társadalomlélektani helyzeteket el tudjuk kerülni. Ennek a felelősségnek a kialakítása jól körülírható, de nehezen megvalósítható pedagógiai feladat, amelyet elősegíthet az emléknap tartalmas megrendezése is.

Európa számos nemzete évente megemlékezik a holokauszt áldozatairól. Nálunk az emléknap április 16.; a német megszállást követően 1944-ben ezen a napon állították föl Kárpátalján az első magyarországi gettót. Középiskoláink jó része most először, a 2000/2001-es tanév rendjét szabályozó rendelet nyomán rendez emléknap programokat. Az emléknap formája, a megrendezés módja igen sokféle lehet, még az időpont sem teljesen kötött (hiszen pl. idén a húsvéti ünnepek és a tavaszi szünet miatt az emléknapot célszerű 16-a után megrendezni). A helyi zsinagóga, temető vagy más emlékhely meglátogatása éppúgy része lehet a megemlékezésnek, mint egy film megtekintése és megbeszélése, irodalmi- vagy dokumentumműsor megrendezése vagy egy túlélővel való beszélgetés. Mindenképpen olyan programokra van szükség, amelyek alkalmazkodnak a helyi lehetőségekhez és sajátosságokhoz, mert csak így tudjuk megragadni a tanulók figyelmét, így tudjuk őket bevonni abba a közös gondolkodásba, amely nélkül aligha valósíthatjuk meg az emléknaphoz kapcsolódó pedagógiai céljainkat.

Tanárok és történészek állították össze ezt a kis kötetet, azzal a céllal, hogy megkönnyítsék az iskolák számára az emléknap pedagógiailag hatékony megtartását. Pedagógusoknak szól a kiadvány, nem feltétlenül a történelem szakos tanároknak, hanem minden olyan pedagógusnak, aki vállalja az emléknap megrendezésének felelősségteljes munkáját. A jelen kiadvány nem a holokauszt tanításának segédkönyve, még kevésbé tankönyv, ezért a történeti részek – már csak terjedelmi korlátok miatt is – nem törekedhetek a teljességre, inkább ahhoz segítik hozzá a pedagógusokat, hogy a témában alapvető tájékozottsággal rendelkezzenek.

Ahogy azt már egy emléknap kiadvánnyal kapcsolatban is leírtuk: a könyv nem a kinyilatkoztatás igényével, hanem a segítségnyújtás szándékával készült. Az óravázlatokat, programleírásokat tartalmazó módszertani fejezet sem kötelező érvényű, a szerzők tapasztalataik osztják meg, ötleteiket adják át az olvasónak, bemutatnak néhány hatékonyan bizonyult programot. Ezért van a kötet végén a pályázati felhívás, hogy segítségével megismerjük és a szakmai közvélemény is megismerhesse azokat a megemlékezési formákat, amelyek sikerrel alkalmazhatók középiskoláinkban.

A holokausztra való emlékezés, a felelősségérzet kialakítása kikerülhetetlen erkölcsi követelmény önmagunkkal és minden olyan embertársunkkal szemben, akit elért vagy fenyeget bármely hasonló tragédia. Ugyanakkor nemcsak morális feladat, de társadalomfejlődésünk nagy leckéje is, hiszen csak felelős polgárok alkothatnak erős és önbizalommal rendelkező nemzetet.

Budapest, 2001. február

Pokorni Zoltán

I. rész

Az előítélettől a népirtásig

A *holokauszt* görög eredetű szó; eredeti jelentése égő (egészen elégő) áldozat. Tágabb értelme: „ami a tűzben pusztul el”. Ez a szó a zsidóság tragédiájának megnevezéseként a hatvanas években jelent meg az angol nyelvben, széles körben a Holocaust című, először 1978-ban vetített amerikai tévéfilmsorozat hatására terjedt el (rendezte Marvin Chomsky). A holokauszt annak a nemzeti-szocialista programnak a következménye, amelynek szervezői és végrehajtói az *Endlösung* (végső megoldás) fedőnevet adták, és célja a zsidóság teljes megsemmisítése volt.

A holokauszt fogalma a zsidó vallási felfogás szerint magában foglalja, hogy az ártatlanul megölt zsidók mártírok. Feláldozták életüket, de nem tagadták meg Istent. Megöletésük és holttestük elégetése a krematóriumokban maga volt az „égő áldozat”.

A holokauszthoz kötődik a *hurban*, azaz a pusztulás kifejezés. Szintén a zsidó vallási hagyományra utal: a jeruzsálemi első és második templom lerombolása után a harmadik „hurban” a holokauszt volt.

Újabban mind gyakrabban találkozhatunk a *Soá* megnevezéssel is (angol átírásban *Shoah*, héber névelővel *ha-Shoah*), amely magyarul szerencsétlenség, szörnyű csapás, így megsemmisítést, megsemmisülést is jelent.

A latin *genocídium* népirtás, egy nép vagy népcsoport szervezett, tömeges legyilkolása. Ezt a szakkifejezést a történettudományban és a jogtudományban egyaránt használják. A holokauszt olyan népirtás, melyet előre megfontolt szándékkal követte el. Az ENSZ közgyűlésének 1948. december 9-i határozata a genocídiumról (*Genocide Convention*) a holokauszt tragikus történelmi tapasztalatából vezette le az emberiség védelmére hivatott nemzetközi jogszabályokat.

Vannak, akik a holokauszttal azonos értelemben használják a *Judenmord* (zsidógyilkosság) kifejezést is. Ennek csak részben felel meg a magyar nyelvben elterjedt üldöztetés szó. Gyakran emlegetik a *vészkorszak* kifejezést is, amely alatt a holokauszt időszakát értjük.

1. A fajelmélet előzményei

Az ókori Izraelt leromboló Római Birodalom bukását csaknem másfél évezred választja el a modern nemzeti államok kialakulásától. Erre az időszakra esik a középkor, melyben a tizenegyedik századig a kereszténység és a zsidóság viszonyát a teológiai rivalizálás jellemezte. Ebben az időben alakult ki a katolikus egyház *antijudaizmusa*^{*}, amely az első keresztes hadjárat idején szilárdult meg. A középkori keresztény felfogás szerint a zsidók legfőbb bűne Jézus Krisztus keresztre feszítése volt, és ekkor terjedt el számos olyan előítélet, amely mindmáig felbukkan az antiszemita gondolkodásban.

A középkorban a zsidók a társadalom peremén, általában a keresztényektől elkülönítve éltek. Az elkülönítés külső jele volt a sárga folt, vagy a csúcsos sapka. Számos városban fallal vették körül a zsidók lakhelyét. Ezeket a szigorúan őrzött negyedeket nevezték gettónak.

Az újkorban fokozatosan tért hódító vallási türelem lassú változást hozott az európai zsidóság életében. 19. század elején a felvilágosodás és a liberalizmus eszméinek terjedése kedvezett a polgári fejlődésnek és lehetővé tette, hogy a zsidók mind sikeresebben illeszkedjenek be a társadalomba. A közgondolkodás szekularizálódása is közrejátszott abban, hogy társadalmi programmá vált a feudális előjogok és hátrányok fokozatos eltörlése, a zsidók polgári egyenjogúsítása (emancipációja). A 19. század hatvanas és hetvenes éveiben az európai zsidóságot az emancipáció terjedésével optimizmus töltötte el.

Az egész Európára kiterjedő emancipációs folyamatot az 1870-es évek gazdasági válsága törte meg. A súlyos társadalmi feszültségektől szenvedő, kevésbé polgárosult Oroszországban a cári hatóságok II. Sándor meggyilkolása ürügyén (1881) zsidóellenes pogromokat rendeztek. Oroszországból ezután még két zsidóellenes hullám indult ki, s terjedt át a kontinensre. A politikai indíttatású zsidógyűlölet Németországban is visszhangot keltett. 1881-ben, majd 1884-ben, Drezdában és Chemnitzben nemzetközi antiszemita kongresszust tartottak, antiszemita párt került be a német parlamentbe. Franciaországban 1894-ben Alfred Dreyfus zsidó vezérkari tisztet hamisan hazaárulással vádolták és elítélték. A pert sovíniszta, antiszemita uszítás kísérte. Magyarországon 1882-ben Istóczy Győző tucatnyi, a Függetlenségi Pártból kivált képviselővel együtt megalakította az Országos Antiszemita Pártot, melynek kortesei újjáélesztették a középkori vérvadásokat.

Az *antiszemitizmus* kifejezés 1879-ben jelent meg. Kitalálását Wilhelm Marr német írónak és nyelvésznek tulajdonítják. Marr „tudományos” lepelbe burkolta a zsidóellenességet, mely ezután népszerűvé vált a német egyetemeken és az

^{*} Az ismeretlen nevek és fogalmak magyarázatát ld. a 103. oldaltól

értelmiség egy részének körében. Az antiszemiták felelevenítettek évszázados, az egyházak által is terjesztett előítéleteket, a zsidók könyörtelen önzéséről, istentelenségéről és elveteműtségéről. Ugyanakkor hivatkoztak az akkoriban elterjedt darwinizmusra, az evolúció és a faji kiválasztódás tudományára, amelyet az emberiségre is alkalmaztak, és ennek alapján a zsidók „biológiai alacsonyrendűségét” hirdették. Hangsúlyozták a „zsidóveszélyt”, és egyértelműen szembe fordultak az addigi liberális politikával. A vallási, gazdasági és politikai érvekkel igazolt új antiszemitizmus és irodalma más országban is elterjedt. 1897-ben Karl Luegert antiszemita programmal Bécs polgármesterévé választották. Demagógiája, zsidógyűlölete Adolf Hitlerre is hatást gyakorolt.

Szentpétervárott 1903-ban jelent meg a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című hamisítvány, épp a kisinyovi pogrom előtt, mely az antiszemitizmus új hullámát indította el. A cári titkosrendőrséggel szoros kapcsolatban álló szerzők II. Miklós veszélyérzetét akarták növelni, a röpirattal kívánták bizonyítani a zsidó világuralom állítólagos tervét. A hamis jegyzőkönyvek azt sugallták, hogy a zsidóság nemcsak idegen test a társadalomban, de egyenesen bomlasztja azt, földalatti politikai mozgalmakat szervez. Ez a vád a huszadik századi antiszemitizmus vezérmotívumává vált. A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei alapján orosz pogromok sokaságát szervezték, a felbujtók a könyvet a Sátán bibliájának is nevezték. 1905 októberében már hatszáz orosz településen uszították a tömeget a zsidók ellen. A megfélemezett és felizgatott emberek raboltak és gyilkoltak.

A keresztény, vallási jellegű antiszemitizmus egyes tételeit szélsőséges politikusok népszerűsítették. Nemcsak azt állították, hogy a zsidók „istengyilkos nép”, de rituális gyilkossággal is vádolták őket, főként Közép-Kelet-Európában. Előfordult, hogy a zsidót a sátánnal azonosították.

A 19. század végi európai népvándorlás a zsidóságot is érintette. 1880-ban a világon élő 7,7 millió zsidó 90 százaléka Európában élt, elsősorban annak keleti felében. (Ekkor csak Varsó zsidó lakossága meghaladta Nagy-Britanniáét és Franciaországét.) Különösen nagy volt a demográfiai robbanás a cári hatóságok által kijelölt nyugat-ukrajnai „zónában”, ahol a zsidó népesség 1820 és 1910 között 1,6 millióról 5,6 millióra nőtt.

Az oroszországi pogromok és a kilátástalan nyomor felerősítette a kivándorlást. 1881 és 1914 között 2,75 millió zsidó hagyta el Kelet-Európát. Legnagyobb részük a szegénység elől menekült a nyugati országokba, főként a nagyvárosokba. Számuk Nagy-Britanniában rövidesen ötször haladta meg az addig ott élt, „őshonos” zsidókét. A kivándorlók fő célja azonban az Egyesült Államok volt, 85 %-uk ott próbált szerencsét. Az itteni zsidók létszáma 1900-ra elérte az egymilliót, 1914-re az 1,3 milliót. New York a világ legnagyobb „zsidó városává” vált.

Tömegek érkeztek Argentínába, Kanadába, Brazíliába, Dél-Amerika más országaiba, de a zsidók számára érzelmileg a legtöbbet az ősi hazába való visszatérés jelentette. Palesztina ekkor még az Ottomán Birodalom fennhatósága

alatt állt. Jeruzsálemben a történelem folyamán mindig éltek zsidók. Az újonnan Palesztinába érkezett telepesek 1914-ig 43 mezőgazdasági kolóniát alapítottak. A zsidók egy része Kelet-Európában öngazgatásra törekedett, de hiába: hiányoztak a polgári jogaik és ismétlődő gyűlölethullámokba ütköztek. Izrael állam újjászületésének eszméjét a cionisták fogalmazták meg, és mozgalmuk megteremtője, a Budapesten született Herzl Tivadar írta le *A zsidó állam* című művében, mely először 1896-ban jelent meg.

A nyugati országok zsidósága Herzl tervét legfeljebb látomásnak tartotta. Az oroszországi szocialista cionistákat viszont lelkesítette az álom, az egyenlőségen alapuló, vallási befolyástól, gazdasági kizsákmányolástól és etnikai gyűlölettől mentes társadalom. Úgy látták, hogy a polgári emancipáció – bármilyen esélyeket kínál is a zsidóknak – Európában nem alkalmas a nemzeti probléma megoldására. De csak a zsidók kis része volt cionista, az sem mind szocialista.

Voltak, akik a szocialista világforradalomtól várták a zsidókérdés megoldását, melyet „a burzsoá társadalom és a kapitalista gazdaság termékének” tartottak. A probléma Oroszországban volt a legsúlyosabb, ahol a zsidókat hátrányosan megkülönböztették, kitiltották a legnagyobb városokból és kényszerlakhelyet jelöltek ki a számukra. Kijevben 1912-ben nagy visszhangot kiváltó perben elevenítették fel a rituális gyilkosság vádját. Az első világháborút követő forradalom és polgárháború alatt 1918 és 1921 között Ukrajnában ismét pogromok dúltak. Az áldozatok számát a történészek százezerre becsülik.

Oroszországban 1881 és 1921 között három nagy üldözési hullám zajlott. A pusztító, irracionális gyűlölet kitörései elől a zsidók egy része, akiket a szélsőségesen nacionalista, antiszemita politika ellenségnek tekintett, 1917 után a bolsevikokhoz menekült. Tőlük várta a „vérvadás” antiszemitizmus megfékezését, az élet- és vagyonbiztonságot. Ebben az időszakban sok zsidó lépett be a kommunista pártba. *„Beindult egy ördögi kör: a zsidókat üldözték, mert állítólag kommunista érzelműek voltak, aminek az lett a hatása, hogy csakugyan kommunista érzelműekké váltak a túlélés érdekében: azután meg ez az átpártolás szolgált a további üldöztetések indokául”* – írja Richard Pipes, az orosz forradalom történésze.

Az első világháborúban a zsidók mindkét hadviselő táborban küzdöttek. Az elesett zsidó katonák számát 140 000-re becsülik, nagyobb részük az orosz hadseregben harcolt. 1918 után újra megindult az emigráció, de megváltozott feltételekkel. Az Egyesült Államok, a legtöbb országhoz hasonlóan kvótákkal korlátozta a bevándorlást. A brit hadsereg palesztinai katonai előrenyomulása a cionistákban új reményeket keltett. A brit kormány 1917. november 2-án tette közzé az ún. Balfour nyilatkozatot, melyben „zsidó nemzeti otthont” ígért a területen, s ezzel jogosnak ismerte el a cionista törekvéseket. Nagy-Britannia a Népszövetség megbízásából létrehozta a felügyelete alatt álló Palesztina Mandátumot, de már a húszas években megkezdődtek az összetűzések a Kelet-Európából érkezett zsidók és az arabok között. Az európai zsidó közösségek megosztottsága fennmaradt. Cionista és anticionista programot valló szervezetek egyaránt működtek, de a legtöbb zsidó távol tartotta magát a politikától.

A világháború után újra fellángolt a politikai antiszemitizmus. A vesztes államokban a vereség, a háborús nyomor, a versailles-i békerendszer igazságtalansága, a megalázottság érzése táplálta. A bűnbakképzés változatos formákat öltött. Németországban több százezer példányban adták el a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit*, s a röpiratot folyamatosan kiegészítették, kommentárokkal bővítették. Az ellenséges hírverés sokat változott. Megerősödött a faji gondolat, mint az antiszemitizmus „tudományos” ideológiája. A vallási antijudaizmus a zsidóságot az abszolút gonosszal azonosította, de hagyott kiutat a számára. Ha a zsidók megtagadták hitüket, felvették a keresztséget, új emberré válhattak, üdvözülhetnek. Viszont a faji elmélet nem ismert irgalmat. Hirdetői szerint a zsidó önmagában és lényegében gonosz, és sem az áttérés, sem az asszimiláció nem szünteti meg fajának eredendően kártékony tulajdonságait.

A faji tézisek mellett a politikai antiszemitizmus zsidóképe más elemeket is felhasználott. A zsidót nemcsak a kizsákmányoló kapitalizmussal azonosították – ez a teória a francia és a német szocialistáknál már a 19. században megjelent, a kispolgárság hamar átvette –, de a forradalmi szocializmussal is. A nacionalisták eszményeik ellenségének, a kozmopolita, materialista, hamis civilizáció hirdetőinek tartották a zsidóságot. Tevékenységével, életformájával, gazdasági sikereivel magyarázták meg mindazt, ami a válsággal küzdő, felfordult társadalmakban titokzatos, nyugtalanító volt.

A zsidóság körében a húszas években csökkent a születések száma. Szaporodtak a zsidók és keresztények közötti „vegyes” házasságok. Terjedt az elvilágiasodás, egyesek a megkeresztelkedést tekintették az asszimiláció betetőzésének. Ez a jelenség különösen gyakori volt Németországban, Ausztriában és Magyarországon, elsősorban a nagyvárosokban, míg a balti országokban, Lengyelországban és Szlovákiában az ortodoxia megtartotta pozícióit.

A zsidók lélekszáma 1930-ra megállapodott. Az ellenük irányuló előítéletek számos országban erősek voltak, mégis, ahol csak lehetett, beilleszkedtek a nemzeti társadalmakba és jelentős sikereket értek el. Zsidó tudósok, gondolkodók, művészek, zeneszerzők, sportolók váltak ismertté. A második világháború előtt mintegy 15 millió zsidó élt, nagyobb részük Közép-Kelet Európában. Lengyelországnak hárommillió zsidó polgára volt, ez a lakosság tíz százalékát tette ki. (Az európai átlag hat százalék körül mozgott.) Az Egyesült Államokban élő négymillió zsidó (az összlakosság 3,6 százaléka) a világ legnagyobb zsidó közösségét alkotta.

Palesztinában brit uralom alatt éltek. Számuk 160 000 körül volt, az összlakosság 18 %-át tették ki. Legtöbbjük igen nehéz körülmények között, sokszor ellenséges etnikai környezetben élt. Kitartásukat a hit és az a meggyőződés táplálta, hogy jövődjüket hazájukat építik.

A holokauszt vihara Európában jórészt megsemmisítette az addigi együttélés eredményeit. Egyesek felfigyeltek a közelgő katasztrófára, de valóságos dimenzióit senki sem mérte fel. A zsidók nagy része a német nemzetiszocialista

mozgalmat handabandázásnak, az antiszemita politikát átmenetinek tartotta, ami a kirekesztők kezére játszott.

Németországban Adolf Hitler lebecsült nemzetiszocialista mozgalma 1930-ra komoly politikai erővé vált. Tömegbázisa az 1929 októberében kezdődő nagy gazdasági válság idején megszilárdult, a náciizmus hatékony politikai ideológiává vált. Hitler primitíven, de meggyőzően értelmezte a szociáldarwinizmust, erre építette a náci ideológiát a maga örült, következetes logikájával. 1923-ban megírta a *Mein Kampf* (Harcom) című könyvét, „szellemi önéletrajzát”, a náciizmus bibliáját.

Adolf Hitler zsidóellenessége írásaiból és beszédeiből világosan kitűnik. Azt, hogy kényszerképzetek miként vezettek az európai zsidóság millióinak legyilkolásáig, a történészek máig kutatják. Nincs egyetlen ok, a legtöbb magyarázat elégtelennek, részlegesnek bizonyult. Az emberiség az egyedi, addig példátlan, drámai történéssel szembesült, ez a magyarázata máig sem csillapodó érdeklődésnek a holokauszt iránt.

Az elemzők egy része a zsidókérdés – német nemzetiszocialista alapon kigondolt – megoldásának vizsgálatában arra a következtetésre jutott, hogy a náci antiszemitizmus a középkor antijudaizmusából és a császári Németország fajvédő elgondolásaiból ered, melyek a weimari Németország ideológiai káoszában megfelelő táptalajra találtak. Mások szerint az intézményes antiszemitizmus célja a zsidók gazdasági és politikai pozícióinak kisajátítása, megszerzése volt. Ez azonban nem magyarázza a kollektív tragédiát. A tömeges kényszermunka, a zsidó munkaerő kiaknázása ugyan hozott némi hasznot (ezzel a náciak számoltak is), de a birodalom ily módon csak a népiertást igyekezett „kifizetődővé” tenni. A zsidó kényszermunkások néhány hónapnál tovább nem maradhattak életben, ez volt a *Vernichtung durch Arbeit* (megsemmisítés munkával).

A német nemzetiszocializmus rendszerében a zsidók elleni küzdelem abszolút elsőbbséget élvezett. A gyűlöletgerjesztő mítosz állandó, változatlan volt. Az „árja faj” védelme a hadviselés érdekeit is megelőzte, a birodalom összeomlásáig mindenkor érvényesült. A zsidó, mint ellenségkép megszilárdult, alapvető szimbólum maradt. A zsidók végleges és kizárólagos sorsa is csak lehetett: a teljes megsemmisítés.

Hitler alvezérei, a nemzetiszocialista apparátus nem vette tervbe a lengyelek, az oroszok megsemmisítését, alsóbbrendű szolganépként számoltak velük. A cigányokat inkább kártékony szociális elemnek, mint ellenségnek tartották. Ügyüket napirenden tartották, de korlátozottan, részkérdésként kezelték.

A náciak tömeggyilkosságai legfőljebb a számok terén hasonlíthatók ahhoz, ahogy a szovjet titkosszolgálat bánt a „nép ellenségeivel”. A szovjet diktátor, Sztálin számára az ellenséges erők összeesküvése funkcionális mítoszként szolgált, az összpontosított hatalom őrzésének eszköze volt. A minden addigi rendszernél magasabb rendűnek hirdetett szocializmus nevében folytatott

„osztályharc” évtizedekig tartott, tartalma időszakonként változott. Hitlernek a zsidó veszély mítosza maga volt a valóság. A korszerű technika eszközeit felhasználó tömeggyilkosság a zsidó nép, a német kultúra aktív részese ellen irányult, „az értelem önpusztítása” volt, a civilizáció csődje.

A huszadik századi genocídumok sorába tartozik a törökországi örmények tömeges meggyilkolása (1915-1922), a szovjet rendszer által a kollektivizálás kikényszerítésére előidézett ukrajnai éhínség (1932-1933), a japánok irtóhadjárata a kínaiak ellen (1931-1945), egyes Szovjetunióban élő népek (mesketek, balkárok, ingusok, csecsenek, krími tatárok) deportálása (1943-1945), az indonéziai (1965-1966), a bengáliai (1971), a kelet-timori (1975) tömeggyilkosságok. Népiirtás volt, amikor a kambodzsai kommunista Pol Pot megsemmisítette az „ellenséges osztályokat” (1975-1978), ennek tekinthető a boszniai „etnikai tisztogatás” is (1992-1995).

Mindezekről jellegében és az áldozatok számát tekintve is különbözött a nemzetiszocializmus által megtervezett és véghezvitt holokauszt. Példátlan kollektív tragédiát okozott, az emberi nem ellenségének tekintett zsidó nép teljes biológiai megsemmisítésére irányult. A náci ideológia a civilizált Európában, az európai kultúra egyik központjában, Németországban jött létre. A modern állam hatalmát kiterjesztve, intézményrendszerét felhasználva kivitelezte szörnyű céljait. A holokauszt totális népiirtás volt, a történelem egyedi tragédiája.

2. Az „árják” ideológiája

Történészek vizsgálták, mikor és miként jelent meg a radikális német tömegmozgalom élére került Adolf Hitler világnézetében a zsidóság gyűlöletére épülő rasszizmus. Indítékai máig rejtélyesek. Könnyebb tisztázni – legalábbis jelentős mértékben – a céljait. Abban sokan egyetértenek, hogy Hitlernek a zsidókkal kapcsolatos rögeszméje 1919 nyarára alakult ki.

A pártvezér számos kijelentést tett a fajokról, véleménye, meghatározásai az idők során változtak. A már említett *Mein Kampf* (Harc) c. könyvében megállapította, hogy „a faji kérdés a világtörténelem kulcsa”. A felsőbbrendű, árja faj uralkodásra hivatott, és egy napon meghódítja az egész világot. A nemzetiszocialisták az árja kifejezést a nyelvtudományból vették át. A nyelvészek különböztetnek meg – többek között – szemita (vagy semita) és indogermán (vagy árja) nyelveket, de – természetesen – nem állítanak fel közöttük semmiféle hierarchiát. Az „árja” német nép viszont Hitler szerint magasabb rendű a többinél, joga van a megfelelő „életterhez”, ezért kebelezheti be egész Kelet-Európát.

Hitler az emberi társadalom törvényeit azonosította a természet rendjével. A természet szerinte csak a tiszta fajokat kedveli, elutasítja a fajkeveredést.

Három fajt különböztetett meg: a kultúrateremtőt, a kultúrahordozót és a kultúrarombolót. A fajok között a „vér” minősége szerint rangsort tételezett fel. A legmagasabb rendűek természetesen az árják voltak, akik – feltéve, hogy nem keverednek más, alacsonyabb rendű fajokkal – a vérükben hordozzák a kultúra teremtésének és megőrzésének képességét.

„Faji” politikájának alapja a zsidógyűlölet volt. A legfőbb és ugyanakkor legalkalmasabb ellenségnek a zsidóságot tartotta. Az ellene való küzdelem része volt a harc a marxizmus, a német munkásmozgalom, a polgári baloldal, a progresszív gondolkodás, a humanizmus, a demokrácia és az európai jogfejlődés ellen.

Adolf Hitler abszurd vádjai közül kiemelkedett, hogy a zsidók egoisták, ezért a társadalom parazitáinak tekintette őket. Megállapította, hogy a zsidó vallású németek fajilag mások és alacsonyabb rendűek, mint a keresztény vallásúak. Ilyenkor az antropológia tudományos megállapításait semmibe véve a zsidók és a nem zsidók közötti testi eltérésekre utalt, és a germán fajmítoszt ecsetelte. Hangsúlyozta, hogy a szőke, kék szemű „árják” felsőbbrendűek, viszont a fekete hajú, kreol bőrű, „parazita” zsidók alacsonyabb rendűek.

A bolsevizmust zsidó ideológiaként emlegette, evidenciának tartotta, hogy az általa gyűlölt kommunista párt mögött a zsidók állnak. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyveiből* vett hazugságokkal igazolta, hogy a világban a zsidók összeesküvése érvényesül. A zsidók mindenütt jelen vannak, mindent ellenőriznek, titkosan tevékenykednek, emiatt befolyásuk leleplezése igen nehéz.

Hitler eredetileg ki akarta úzni a zsidókat, rá akarta kényszeríteni őket arra, hogy hagyják el Németországot. Nem érdekelték a zsidóság érdemei, az, hogy mennyiben gazdagították az európai és német kultúrát, a tudományt, a sportot. A nácik által gerjesztett gyűlölet hatására a zsidók is másként látták önmagukat és másokat. Korábban büszkéek voltak németységükre, amelyet személyiségük szerves részének tartottak. Az új helyzetben viszont identitásuk újragondolására, majd menekülésre kényszerültek.

Hitler 1933. január 30-án jutott hatalomra, és hívei két hónappal később, április 1-jén már meghirdették a zsidók elleni bojkottot. A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) 1920. februári programja leszögezte: „*A német vér legyen feltétele az állampolgárságnak. Zsidó nem lehet tagja a nemzetnek.*” (A 60 milliós országban félmillió zsidó élt.) Április 11-én kiadták az ún. árja rendeletet. Nem árja fajúnak, vagyis az árjákhöz képest alacsonyabb rendűnek tartották azokat, akiknek szülei vagy nagyszülei között akár csupán egyetlen nem árja – azaz zsidó – volt. A fajmítosz követői tagadták az emberi nem tagjainak egyenlőségét.

1935. szeptember 15-én a Nürnbergben üléselő német parlament, a Reichstag törvényt alkotott a zsidók kiszorításáról. Alsóbbrendű faj hordozóinak nyilvánította őket, német birodalmi állampolgárságukat és politikai jogait megvonta. A törvény zsidónak minősítette azt, akinek három nagyszülője zsidó volt, vagy

két zsidó nagyszülő esetén zsidó vallású, illetve zsidó a házastársa. A nürnbergi törvények felhatalmazták a kormányt, hogy a továbbiakban rendeleti úton szabályozhatja a zsidókkal kapcsolatos kérdéseket. A rendeletek megszegését börtönnel büntették.

A nemzetiszocializmus fajelmélete szerint az emberi civilizáció hordozója kizárólag a fehér faj, ezen belül az áryák. Az életben maradásért az emberi társadalomban harc folyik, Darwin törvénye itt is érvényes. (Csak a legjobban alkalmazkodó, erősebb és életképesebb egyedek és fajták maradnak életben.) A gyengébbek sorsa a pusztulás. A Führer gyakran szónokolt arról is, hogy „a természet nem ismer – és nem mutat – irgalmat”. Hitte és hirdette, hogy az irgalomnak nincs szerepe az emberiség történelmében.

A „faji” gondolkodás széles körben terjedt. Követői a német történelem értelmét a „felsőbbrendű ember” önmegvalósításában látták. A kiválasztott ember célja a hatalom megragadása, s ehhez minden eszköz megengedett. Az emberi civilizáció sorsa az áryák és a zsidók harcától függ. Ha az utóbbiak győznek, a civilizáció elpusztul. Ha a németek, akkor egy tisztább, nemesebb civilizáció születik.

3. A terror kiterjesztése

Azután, hogy Hitler átvette a hatalmat, megindult a nemzetiszocializmus ellenfeleinek őrizetbe vétele. A kommunistákat, a szociáldemokratákat, a konzervatívokat éppúgy internálták, koncentrációs táborba zárták, mint az „alsóbbrendű fajokhoz” sorolt személyeket, egész csoportokat. Elvitték Jehova tanúit, a homoszexuálisokat, állítólagos vagy tényleges munkakerülőket. Bárkit, aki a *Geheime Staatspolizei* (Gestapo, titkos államrendőrség, a birodalom egyik legfontosabb elnyomó szerve) listáján szerepelt, illetve azokat, akiket a besúgók feljelentettek.

A letartóztatásokat a *Sturmabteilung* (SA, rohamosztag, Ernst Röhm százados vezette párthadsereg), az SS (*Schutzstaffel*, eredetileg Adolf Hitler testőrsztaga, az NSDAP különleges feladatokra szánt elit különítménye) és a rendőrség együtt végezte. A Berlin melletti Oranienburgban az SA „saját” koncentrációs tábort létesített. Rövidesen pedig mintegy negyven újabb tábort állítottak fel országszerte. 1933. március 21-én hivatalosan is megnevezték az „összes ellenséget” elkülönítő intézményt, a koncentrációs tábor. (A minta a München melletti Dachau volt.) A hivatalos táborok a rohamcsapatokkal rivalizáló, majd az SA-n felülkerekedő SS kezébe kerültek. Száznál több tábort létesítettek, 125 000 polgárt őriztek bennük.

Az SS birodalmi vezére, Heinrich Himmler félművelt, miszticizmusra hajlamos, fanatikus antiszemita volt. Az SS-ben az NSDAP, majd később az egész „új rend”,

a nagy germán birodalom kitenyésztenő elitjét látta. Tagjait az északi faj képviselőivel azonosította, akik minden más nemzet fölött állnak, ezért is jogosultak az alacsonyabb rendűek kiirtására. A koncentrációs táborok hálózatát 1939 őszén tovább bővítették. A főtáborok *Dachau*, *Sachsenhausen*, *Buchenwald*, *Mauthausen*, *Flossenbürg* és *Ravensbrück* voltak, ezek több tucat melléktáborral rendelkeztek. Október 24-én rendelet jelent meg a legtöbbször gyakorolt védőőrizet (*Schutzhaft*) szigorításáról, s hogy a politikai foglyok a háború végéig őrizetben maradjanak. A koncentrációs táborok foglyait az SS saját tulajdonának tekintette.

1936-tól megkezdődött a németországi cigányok koncentrációs táborba zárása (*Dachau*, *Buchenwald*). 1939 júniusától *Dachau*ba és *Ravensbrück*be deportálták a bécsi, az alsó-ausztriai és burgenlandi (zömmel magyar) cigányok első csoportjait. A cigányok sorsáról szeptember 21-én Reinhard Heydrich döntött. (Közben Berlin-Dahlemben „fajtisztasági” kutatóhelyet létesítettek, ahol a cigánytörzsek „fajbiológiai” ismertetőjegyeit dolgozták fel. Megállapították, hogy „a cigányok, miként a zsidók vagy a négerék, a német uralkodó népben idegen testet alkotnak”.) A Birodalmi Biztonsági Főhivatal harmincezer németországi cigány kitelepítését vette tervbe. A gyűjtőtáborokból 1940 májusától három-öt ezres csoportokban szállították őket a lublini és a lodzi gettóba. Többségüket átalakított teherautókban működtetett mozgó gázkamrákban gyilkolták meg.

1940. május 20-án Katowice mellett megkezdték az auschwitzi koncentrációs tábor építését. Augusztus 15-én a Northeim melletti *Moringenben* a fiatalokúak számára létesítettek lágert. 1940 és 1942 között állították fel *Auschwitz*, *Neuengamme*, *Gusen*, *Natzweiler*, *Gross-Rosen*, *Lublin*, *Niederhagen*, *Stutthof*, *Arbeitsdorf* koncentrációs táborait. Az intézményrendszerben 1942-től indult meg a szervezett és szisztematikus gyilkolás.

Az SS-táborok számának alakulása:

1939. szeptember	6 főtábor	4 melléktábor
1941. augusztus	10 főtábor	kb. 25 melléktábor
1942. április	15 főtábor	10 melléktábor
1944. április	20 főtábor	165 melléktábor
1944 végén	13 főtábor	500 melléktábor

Ausztria annektálása után alig egy esztendővel az addig alig ismert Adolf Eichmann került a Gestapo zsidóügyi osztályának (IV B 4) élére. Átütő sikert ért el az osztrák „zsidókérdés megoldásában”, ezért 1941-ben elnyerte az SS-*Obersturmbannführer* (alezredesnek megfelelő) rendfokozatot. Ekkor csak egy közvetlen felettese volt: Reinhard Heydrich, a *Sicherheitsdienst* (SD, Biztonsági Szolgálat) vezetője. Eichmann lényegében egyedül irányította az európai zsidók koncentrációs táborokba deportálását.

A tömeges üldözés első napja 1938. november 10-e volt. A *Reichskristallnacht* (Birodalmi kristályéjszaka) kiterjedt a birodalom egész területére. A barnainges náciak az éj leple alatt megtámadták és felgyújtották a zsinagógákat. Kirabolták a zsidó üzleteket, közel száz zsidót megöltek és sok százat megsebesítettek. A pogrom után Németország és Ausztria már teljesen kifosztott zsidóságot egymilliárd márka pénzbüntetés fizetésére kötelezték.

A Führer 1939. január 30-i beszédében érzékeltette a háború közeledtét. S ha ez egyszer bekövetkezik, akkor – hirdette – a zsidók lesznek a háború vesztesei. Ők fizetnek meg érte. Ettől kezdve Hitler már minden európai zsidót fenyegetett. Visszatérően és kategorikusan sulykolta: a háború a zsidók bűne, melyet – szerinte – rákényszerítettek a birodalomra. Közben terveket készítettek arról, hogy minden zsidót kiűznek Európából, és esetleg Madagaszkárra deportálják őket.

Nemzetiszocialista kezdeményezésre új akció indult, az Euthanasia-program, az ideg- és elmebetegek „halálba segítése”. Egyes gyógyintézeteket titokban elgázosító és hamvasztó berendezésekkel szereltek fel. Elmebetegeket öltek meg Grafeneck in Württembergben, Brandenburgban, a Linz melletti Hartheim kastélyban, 1940 áprilisától a Pirna melletti Sonnensteinben, az év őszétől Bernburgban és 1941 januártól a Limburg melletti Hadamarban. A gyilkosságokat a legteljesebb titoktartással hajtották végre, az áldozatok neve mellé T4 jelzés került.

Szisztematikusan kioltották a nemzetiszocialista szempontból „értéktelen életeteket”. Később már „különleges kezelésben” (*Sonderbehandlung*) részesítették a kényszermunkában legyengült foglyokat. A gyógyítás helyett gyilkoló orvosok 275 000 emberrel végeztek.

4. Deportálás, tömeges megsemmisítés

A Szovjetunió ellen 1941. június 22-én indított hadjárat tragikus fordulatot hozott. Augusztusban-szeptemberben Hitler jóváhagyta az *Endlösung*ot, az európai zsidókérdés „végső megoldását”. (Írásos parancsot nem adott rá, mert a zsidók tömeges megsemmisítése a birodalom államtitka volt.) A nemzetiszocializmusban rendszerré vált és teljes borzalmával kibontakozott a népiirtás politikája. Már megvoltak a holokauszt társadalmi és szervezeti feltételei.

A *Wehrmacht* által elfoglalt területeken kidolgozták a zsidó tömegek gettóba zsúfolásának és deportálásának módszerét. A gyakorlatban először Lublin, Radom és Kielce környékén alkalmazták. Lodzban – a második legnagyobb zsidó népességű lengyel városban – 1940 februárjában gettót létesítettek, a varsóit pedig ez év novemberében lezárták. (Az utóbbiban a teljes lakosság harmadát kitevő zsidóságot a város lakóterületének 2,4 százalékába zsúfolták.) Párhuzamosan folyt a zsidók gettóba kényszerítése és a mészárlás.

A német megszálló egységek a kezükre került, megközelítőleg 2,5 milliónyi zsidó életével kényük-kedvük szerint rendelkeztek. (Egy-másfélmillió ember a becslések szerint ekkor még valahogy elmenekült előlük.) Kelet-Lengyelországban, Ukrajnában, Belorussziában, a volt balti államokban a helyi nem zsidó lakosság egy részének közreműködésével tömegesen gyilkolták a zsidókat. A front mögötti területeken pedig a német biztonsági szervek négy különleges bevetési csoportja „hangulatkeltésként” nyilvános, tömeges kivégzéseket hajtott végre, majd a helyi, felfegyverzett milíciákat bírta meg a zsidók összegyűjtésével. A megszállók a zsidó hitközségekre elviselhetetlen sarcokat vetettek ki. Élükre *Ältestenratot*, azaz a zsidó vének tanácsát állították, melynek tagjai a német hatóságok parancsainak teljesítéséért az életükkel feleltek.

A lengyel, ukrán, litván, lett, észt, belorusz és orosz lakosság egy részével együttműködő német gépezet Nyugat-Galíciában és Oroszország egykori zsidó övezeteiben végrehajtotta a zsidók azonosítását, majd a halálgyárakba deportálta az áldozatokat. Az SS fél év alatt 1,4-1,5 millió zsidó meggyilkolását jelentette a berlini politikusoknak.

A Führer teljhatalommal rendelkezett. Természetesen mindenről tudott, ismerte az SS lágerrendszerét, később a halálgyárakat is. Sohasem beszélt róluk. A hivatalos német propaganda, illetve a sajtó sem foglalkozott a deportáltak sorsával, legfeljebb annyit ismert el a keleti koncentrációs táborokról, hogy ott munkára fogják a zsidókat.

A pokol malma pedig tovább őrölt. A Kijev melletti Babij Jarban 1941 szeptember végén, a zsidó újév napján a németek és ukrán segítők 33.800 embert lőttek agyon. Ugyanitt 1943 elejéig újabb százezernyi emberrel végeztek. Tömeggyilkosságok voltak a Riga melletti Rumbuliban (harmincezer áldozat), Csernovichben és Kisinyovban. Itt 1941-ben a román hatóságok követtek el – később eltagadott – vérengzéseket. A bukovinai és besszarábiai zsidók több százezres tömegét a Dnyeszter északkeleti térségében, Transznisztriaiban gyilkolták meg. Végeztek az általuk megszállt Ogyessza hagyományokat őrző zsidó lakosságával. A német hódítóknak tehát bűntársaik is voltak, az önkéntesen jelentkező helyi kollaboránsok.

Horvátországban is elszánt irtóhadjárat folyt. Rendeletek sokaságával fosztották ki a zsidókat, mint a horvát nép legfőbb ellenségeit. Először a danicai táborba hurcoltakkal végeztek, majd augusztusban a jadovnai tábor zsidó foglyaival. Munkatábor, valójában vesztőhelyet működtettek a horvát usztrasák Jasenovácban, amit később a horvát Auschwitznak neveztek.

A németek túl költségesnek találták az agyonlövést, a módszer megviselte a kivégző osztagok tagjainak idegeit is. Ezért újabb módszereket, mérges gázokat használtak fel. Az iparosított gyilkolás céljára először a kipufogógázt használtak, melyet teherautók zárt rakterébe vezettek be, ott végeztek az áldozatokkal.

A Soát főképp a módszeresen megszervezett, nemzetközi programmá emelt és német ipari technológiával megvalósított tömegméretű gyilkolás tette egyedivé. 1941 novemberében buchenwaldi foglyokon vizsgálták a gáz hatását, decembertől a Lodz melletti Chelmnoban (németül Kulmhof) öltek meg zsidókat kipufogógázzal. Ez történt a megszállt Szerbiában, Belgrád közelében is, 1942 februárjában. A technológiát kísérletekkel véglegesítették, gondosan kutatták a leghatékonyabb módszereket.

Az első gázkamrákat a Krakkó melletti Auschwitzban építették fel, majd közvetlen közelében, Birkenauban, és a távolabbi Majdanekben. Az első áldozatok 1942 márciusában, illetve szeptemberében szovjet hadifoglyok voltak. A mérges gáz hatását cigányokon is kipróbálták. Az új tábortípus – melynek léte a legteljesebb birodalmi titoknak számított – a mindig tagadott *Vernichtungslager*, vagyis a megsemmisítő tábor lett. A valóságot elfedő szolgálati szóhasználat szerint a lengyel területeken létesített halálgyárakba küldött emberek sorsa a már említett *Sonderbehandlung*, a „különleges kezelés” volt.

1942. január 20-án Berlin peremén, a Wannsee partján minisztériumi főtisztviselők, magas rangú tisztek tárgyaltak az európai zsidóság kiirtásáról, amit *Endlösung*nak (végső megoldásnak) neveztek el. Heydrich ismertette adatokat, melyeket a „zsidóügyekben meghatározóan illetékes” Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführertől kapott. Ezek szerint 537 000 zsidót sikerült Németországból elhagyására kényszeríteni. Majd megfogalmazta a birodalmi új zsidópolitika lényegét: 11 millió európai zsidót keletre kell szállítani, a férfiakat és a nőket el kell különíteni és kényszermunkán kell dolgoztatni. A túlélőket „megfelelő elbánásban” kell részesíteni, vagyis meg kell gyilkolni őket.

Részlet a Wannsee-ben elfogadott jegyzőkönyvből.

„III. A kivándorlás helyébe most - a Führer előzetes hozzájárulásával - újabb megoldási lehetőség lépett: a zsidók evakuálása keletre. Bár ezek az akciók csak szükségmegoldások, ezek alapján gyűjtjük össze a zsidókérdés végleges megoldása szempontjából nagy jelentőségű gyakorlati tapasztalatokat.

Az európai zsidókérdés e végleges megoldásánál kereken 11 millió zsidó vehető számításba, az egyes országokra vonatkozóan az alábbi megoszlásban:

Ország	Létszám
Óbirodalom (Németország eredeti területe)	131 800
Keleti területek	420 000
Ostmark (a volt Ausztria)	43 700
Főkormányzóság	2 284 000
Bialystok	400 000
Cseh-Morva protektorátus	74 200
Észtország	zsidómentes
Lettország	3 500

Litvánia	34 000
Belgium	43 000
Dánia	5 600
Franciaország megszállt területe	165 000
Franciaország meg nem szállt területe	700 000
Görögország	69 600
Hollandia	160 800
Norvégia	1 300
Bulgária	48 000
Anglia	330 000
Finnország	2 300
Írország	4 000
Olaszország, beleszámítva Szardíniát	58 000
Albánia	200
Horvátország	40 000
Portugália	3 000
Románia, beleszámítva Besszarábiát	342 000
Svédország	8 000
Svájc	18 000
Szerbia	10 000
Szlovákia	88 000
Spanyolország	6 000
Törökország (európai rész)	55 500
Magyarország	742 800
Szovjetunió	5 000 000
Ukrajna	2 994 684
Fehér-Oroszország (Bialystok kivételével)	446 484
Összesen több mint	11 000 000

A különböző külföldi államokra vonatkozóan megadott létszám esetében csak a zsidó vallásúakról van szó, mert a szóban forgó országokban a zsidóknak faji alapelvek szerinti meghatározása részben még hiányzik. A probléma kezelése az egyes országokban az általános magatartás és felfogás szempontjából bizonyos nehézségekbe fog ütközni, különösen Magyarországon és Romániában. Így például Romániában még ma is tudnak szerezni a zsidók maguknak pénz ellenében megfelelő okmányokat, amelyek hivatalosan igazolják idegen állampolgárságukat...

A zsidókat a végleges megoldás folyamán Keleten megfelelő vezetéssel és alkalmas módon munkára kell fogni. Nagy munkáscsapatokban, nemek szerint szétválasztva, útépítés közben vezetik a munkaképes zsidókat ezekre a területekre és eközben nagy részük természetes fogyatéék útján kétségtelenül ki fog esni.

A végül esetleg megmaradó töredékállományt, minthogy ez esetben kétségtelenül a legellenállóképesebb részről van szó, megfelelően kell kezelni, mert a természetes

kiválasztódás azt mutatja, hogy szabadon bocsátása esetén egy új zsidóság magja lehet (lásd a történelem tapasztalatát).

A végleges megoldás gyakorlati végrehajtásának folyamán egész Európát nyugattól keletig át kell fésülni. A birodalom területén, beleértve a Cseh-Morva protektorátust, ez már csak a lakáskérdés és más szociálpolitikai szükségesség miatt is soron kívül elintézendő.

Az evakuált zsidókat először sorjában az úgynevezett átmeneti gettókból helyezik el s onnan szállítják tovább keletre. Az evakuálás végrehajtása szempontjából fontos előfeltétel – folytatta Heydrich SS-Obergruppenführer – a számításba vehető személyek körének pontos megállapítása. (...)

Az egyes nagyobb evakuálási akciók megkezdése a továbbiakban messzemenően a katonai helyzet fejlődésétől függ. Az általunk megszállt és befolyásolt európai területekre vonatkozó végleges megoldás tárgyalásával kapcsolatban javasolták, hogy a külügyminisztérium illetékes szakemberei tárgyaljanak a biztonsági rendőrség és az SD illetékes előadóival.

Szlovákiában és Horvátországban az ügy nem túlságosan nehéz, mert az e tekintetben szóba jöhető leglényegesebb kérdést ott már megoldották. Romániában a kormányzat időközben szintén kinevezett zsidóügyi megbízottat. A kérdésnek Magyarországon történő szabályozásához szükséges, hogy a legrövidebb határidőn belül tanácsadót kényszerítsünk rá zsidókérdésekben a magyar kormányra. (...) Hofmann SS-Gruppenführer kifejti azt a szándékát, hogy a faji és telepítési főnökség egy szakemberét Magyarországra küldik általános tájékozódás végett, mielőtt a biztonsági rendőrség és az SD főnöke részéről ott munkához látnak. Leszögezték, hogy a faji és telepítési főnökségnek azt a szakemberét, akinek nem kell aktívnak lennie, hivatalosan a rendőrtasé beosztottjaként helyezik oda.

IV. A végleges megoldási tervekhez bizonyos mértékig a nürnbergi törvények szolgáljanak alapul, ezenfelül a vegyes házasságok és a kevert fajú egyének kérdésének maradéktalan megoldása is előfeltétel.”

A Wannseeben elfogadott program új követelményeket támasztott. Végrehajtására megsemmisítő táborokat létesítettek a megfelelő vasúti összeköttetésű, viszonylag lakatlan vidéken található munkatáborokban. Március 17-én a főkormányzóság észak-keleti részén a közel két éve működő Belzecben három gázkamrát állítottak üzembe. Majd május 17-én a Bug folyó mellett Sobiborban, júliusban Treblinkában kezdődött meg a tömeges kivégzés, ahol először a varsói gettóból odaszállított zsidókat fojtották gázba.

Az álcázás része volt, hogy az SS eközben figyelmet fordított „a tábori higiénéjére és a jó hangulat fenntartására”. Treblinkában Arthur Gold, a híres varsói karmester vezénylete alatt nagyszerű fogolyzenekart működtettek. Cinikus szövegű, a tábori rendet éltető himnuszt írtak, a halálba indulókkal ezt énekelgették. Az áldozatok – lengyel, szlovák, görög, trák, macedón zsidók, mellettük kétezer cigány – nagyságrendje szinte felfoghatatlan: Treblinkában másfél év alatt 870 000 emberéletet oltott ki.

A koncentrációs táborok világában az SS tagjai rendfokozattól, beosztástól függetlenül kitűntek a brutalitásban: a legtöbb gyilkolási módszert maguk is gyakorolták. Mindennapjaik az SS „felsőbbrendűségének” jegyében, az „alsóbbrendű fajok” gyűlöletében teltek. Ahogy a foglyokat, az SS-eket is jelszavakkal buzdították. Például ezzel: „*Senkitől sem tartunk a világon, elegendő, ha mindenki tőlünk fél*”. A lágerhálózat őrei SS-altisztek vezetésével vonultak az őrtornyokba, a tábort és környékét övező őrhelyeikre, a munkaosztagok felügyeletére, illetve a fogolyszállítmányok kíséretére. Szolgálatukat véredek segítették.

1942. március végén indultak meg a deportálások Franciaországból és Szlovákiából, július derekán Hollandiából, augusztusban pedig Belgiumból és Horvátországból. November 25-én a norvégiai zsidókon volt a sor. A következő év elején további „transzportok”, szinte leírhatatlan állapotú emberszállítmányok érkeztek az SS lágerhálózatába Hollandiából, Bécsből, Luxemburgból és Bulgáriából.

Himmler 1942. december 16-i parancsa után nagyobb számban szállítottak cigányokat is a táborokba. Ők más foglyoktól eltérően legtöbbször családotól raboskodtak. Több helyütt értelmetlen, sok gyötrellemmel járó orvosi kísérletek alanyai voltak. A magyar cigánylányokon és asszonyokon – főként Ravensbrückben – 1944-45 telén sterilizálási műtéteket végeztek. A magyar cigány férfiak legtöbbje Dachau és Buchenwald, illetve ezek altáborainak foglya volt. Csak töredékük vergődött haza 1945 nyarán.

Auschwitz – Birkenauban 1943 februárjától 23 000 cigányt zsúfoltak össze a Birkenau B II e jelű táborrészben. Leírhatatlan körülmények között éhezettették őket. A gyermekek nagy része a vízhiány okozta, leprászzerű noma betegségtől halt meg. Többük halálát dr. Josef Mengele SS-orvos kísérletei okozták. 1944 júliusában a még munkaképesnek talált túlélőkből 1400-at Buchenwaldba és Ravensbrückbe szállítottak. A visszamaradtak megkísérelték az ellenállást, de az SS túlereje legyűrte őket. Augusztus 2-án éjjel 2897 cigány foglyot öltek meg gázzal. Ez a dátum világszerte a nemzetiszocialista üldöztetés roma áldozatainak emléknapja.

A keleti területeken folyt népiirtásnak, a bevetési csoportok tömeggyilkosságainak hírei, több gettóból, koncentrációs táborból szökött fogoly révén eljutottak a nyugati demokráciák vezetőihez. Érdemi intézkedés nem történt. 1942. december 17-18-án nyilatkozatot tettek közzé arról, hogy, a szövetséges hatalmak közösen elítélik a kelet-európai zsidók „vadállati kegyetlenséggel folytatott kiirtásának politikáját”. Többre a későbbiekben sem jutottak. A fegyveres ellenállást támogatták, de speciális katonai akciót nem indítottak a végveszélybe jutott zsidók megmentésére.

A koncentrációs táborok kiépítéséről, helyzetéről fennmaradt 1942. április 30-i összesítés 1939 óta növekvő fogolyállományról számolt be. 1939 szeptemberében 30 000 regisztrált foglyot (heftlinget) őriztek, 1942 augusztusában 115 000-et. A létszám egy év múlva 224 000-re, 1944 augusztusában 524 000-re

nőtt. 1945 januárjában elérte a 714 000-et. A heftlingeken felül 1942-ben 140 000-en, 1944-ben 200 000-en raboskodtak a birodalom fegyházaiban, börtöneiben. A szinte felfoghatatlan nagyságrendű embertömeg jobb felhasználása érdekében a foglyokat külső cégeknek „adták bérbe”, és a munkavégzés a szerencsésebbeknek esélyt jelentett az életben maradásra.

A haditermelés számos területen konjunktúrát hozott, és növelte a német cégek (köztük az SS vállalatainak) hasznát. Mindent elkövettek, hogy további munkaerőt kapjanak, ez éreztette hatását a koncentrációs táborok és a munkatáborok belső viszonyaiban.

1944. március 31-én a következő táborok működtek:

	Koncentrációs táborok száma	Munkatáborok száma
a birodalmi területen	13	130
a főkormányzóságban	3	3
a keleti területen	3	30
Hollandiában	1	2
Összesen	20	165

Az SS tagjai és a meggyőződéses nácik számára a táborok foglyai legfőljebb emberszerű lények voltak, de sehol sem számítottak embernek. A *heftlingek*, a kényszermunkások, a hadifoglyok tömegeinek munkája jövedelmező volt, kifizetődővé tette a táborok fenntartását.

A könnyörtelen üldözéssel és a tömeggyilkosságokkal szembeállva fellángolt a zsidó ellenállás. Szökött zsidók életre-halálra harcoltak a partizánbrigádokban. 1942 júliusában a gettó fiatalsága fogott fegyvert Vilniustól délre, Nieswiezben. December 22-én a zsidó ellenállási mozgalom akciót hajtott végre Krakkóban az SS-tisztek ellen. 1943. április 17-én a varsói gettóba zsúfolt zsidók megtagadták a kitelepítési parancs teljesítését, majd egy részük fegyveres felkelést robbantott ki. A német túlerő a hősi ellenállást csak május 16-án tudta leverni; majd megtorlásul legalább ötvenezer áldozatot mészárolt le. Fegyveres lázadás volt a czestochowai, a bialystoki gettóban, de harcoltak a treblinkai és a sobibóri táborban is.

Auschwitz-Birkenauban 1944. október 7-én egy csoport elszánt fogoly felrobbantotta az egyik krematóriumot, és megkísérelte a kitörést. További táborokban – sok kockázattal, áldozattal – földalatti ellenállási csoportok működtek, de ezek már csak a birodalom összeomlásának heteiben értek el jelentős eredményeket.

5. A holokauszt európai áldozatai

Becsült veszteségek az országok 1937. évi területe alapján. Az adatok forrása: *Nazism 1919-1945. A History in Documents and Eyewitness Accounts Volume II.* szerk: J. Noakes-G. Pridham (Schocken Books New York 1990.) kötet, 1208. l.

Ország	a zsidók eredeti száma	az áldozatok száma (minimális becslés)	az áldozatok száma (maximális becslés)	és a veszteség aránya
Lengyelország	3 300 000	2 350 000	2 900 000	88%
Szovjetunió	2 100 000	700 000	1 000 000	48%
Románia	850 000	200 000	420 000	49%
Csehszlovákia	360 000	233 000	300 000	83%
Németország	240 000	160 000	200 000	83%
Magyarország*	403 000	180 000	200 000	50%
Litvánia	155 000	-	135 000	87%
Franciaország	300 000	60 000	130 000	43%
Hollandia	150 000	104 000	120 000	80%
Lettország	95 000	-	85 000	89%
Jugoszlávai	75 000	55 000	65 000	87%
Görögország	75 000	57 000	60 000	80%
Ausztria	60 000	-	40 000	67%
Belgium	100 000	25 000	40 000	48%
Olaszország	75 000	8500	15 000	26%
Bulgária	50 000	-	7000	14%
Dánia	-	100-nál kevesebb	-	
Luxemburg	-	3000	3000	
Norvégia	-	700	1000	
Összesen		4 194 200	kb. 5 721 000	68%

* Az adatok az 1937-es határokra vonatkoznak. A holokauszt magyarországi áldozataira vonatkozó részletes adatokat ld. az 57. és 58. lapon.

II. rész

A politikai antiszemitizmus Magyarországon

A magyarországi zsidóság emancipációjának (egyenjogúsításának) igénye már a reformkorban, majd az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején felmerült, amikor számos zsidó harcolt Kossuth táborában. Végül az emancipáció az osztrák-magyar kiegyezés folyamatában valósult meg. Andrássy Gyula miniszterelnök 1867. november 25-én terjesztette be a XVII. számú törvényt, melyet a képviselőház minden vita nélkül elfogadott, a király pedig szentesített. Eszerint „1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.” A zsidóság törvényes emancipációja a cári Oroszország és Románia kivételével egész Európára kiterjedt. Hatására a zsidók Magyarországon is jelentős mértékben hozzájárultak a kapitalista gazdaság fejlődéséhez és a polgári társadalom intézményeinek kiépítéséhez.

Sikereiket látva a kapitalista átalakulás kárvallottjai fogékonyvá váltak az antiszemitizmusra, és a zsidókat sokszor azonosították az igazságtalannak tartott gazdasági rendszerrel. A lecsúszott dzsentri rétegek irigykedve szemlélték a meggazdagodott zsidó polgárokat, a polgárosodást és kapitalizálódást a tradíciókat veszélyeztető zsidó előretörésként élték meg. A birtokos parasztság egy része a zsidó kereskedőkkel kibontakozó érdekkonfliktusai miatt táplált ellenérzéseket a zsidóság egészével szemben. Mindez fogékonyvá tette az említett rétegeket a nyolcvanas években előre törő antiszemitizmus eszméire. A hazánkban 1881 és 1884 között először fellángolt politikai antiszemitizmus szorosan összefüggött az 1873 után az egész világon érződő válsággal. Felívult a német és osztrák antiszemita mozgalom, 1882-ben a poroszországi Xantenben rituális gyilkossággal vádolták a helyi zsidókat. Megalakult a németországi Antiszemita Liga, melynek tagszervezetei 1882-ben és 1884-ben két világkongresszust is tartották Drezdában és Chemnitzben, ahová külföldi küldötteket is meghívtak. Figyelemre méltó volt a magyarok szereplése, akik Istóczy Győző, az Országos Antiszemita Párt elnökének vezetésével vettek részt a konferenciákon.

Tisza Kálmán miniszterelnök Istóczyt – néhány párthívével együtt – eleinte nem vette komolyan. Parlamenti felszólalásokban kifejtett nézeteiket gúnyos taps és bekiabálások fogadták. A magyar antiszemita mozgalomnak azonban

1882-ben, a tiszaezlári vérváddal sikerült az országos figyelem központjába kerülnie. A tizenhat éves falusi cseléd lány, Solymosi Eszter 1882 áprilisában eltűnt, bánatában a Tiszába ölte magát. Eltűnése miatt lábra kapott a szóbeszéd, hogy a leányt a zsidók gyilkolták meg, mert a vérere volt szükségük. A helyi hatóságok nemcsak felkarolták az ősi rágalmat, de hivatalosan is igazolták azzal, hogy három eszlári zsidót letartóztattak, s ellenük vádat emeltek. A nyíregyházi törvényszék, ahelyett, hogy nyomban elutasította volna, másfél évig tárgyalta az óriási feltűnést keltett ügyet. Az ártatlan zsidókat végül felmentették, perükről védőjük, Eötvös Károly később nagy hatású könyvet írt. 1883 folyamán azonban az a hír terjedt el széles körben, hogy a zsidók bűnösök, csak éppen lefizették a bíróságot. Helyenként súlyos zavargások robbantak ki, a gazdasági válságért egyre többen tették felelőssé a zsidóságot. A magyar politikai elit rádöbbsent, hogy a helyzet komoly: a több helyen lázongó és fosztogató, a zsidók vagyonára támadó csőcselék ellen bevetették a karhatalmat, s a hatóságok megakadályozták, hogy a budapesti egyetemen, német és osztrák mintára, antiszemita diákszervezet alakuljon.

Magyarországon az Istóczy-párt hamarosan kibukott a parlamentből, majd 1894-ben feloszlott. Ekkorra azonban a recepciós törvény vitája már elindította a politikai antiszemitizmus újabb hullámát. Bár a recepciót, vagyis a zsidó vallás egyenjogúsítását elrendelő törvényt a magyar országgyűlés 1895 októberében elfogadta, heves vita zajlott róla a nyilvánosság előtt, és felerősödött az antiszemita izgatás.

1. Az 1918-1919. évi forradalmak és a zsidóság

Az első világháború, majd a vele járó nyomor és elkeseredés a vesztes országokban, Kelet- és Közép-Európában forradalmi helyzetet teremtett, mindezekelőtt Oroszországban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon. Már az értelmetlen öldöklés alatt mutatkoztak jelei annak, hogy a hatalom birtokosai felelősségüket a zsidókra akarják hárítani, illetve a már ismert módszer szerint a zsidóság rovására akarják levezetni az indulatokat. 1916-ban merült fel először a központi hatalmak sajtójában a háborús vereség gondolata, egyidejűleg a felelősség kérdése. A porosz parlamentben a német hadügyminiszter „zsidó elszámoltatást” igényelt, vagyis hogy számolják össze a fronton szolgáló zsidókat és azokat, akik a feketepiacon nyerészkednek és nem járulnak hozzá a háborús erőfeszítésekhez. Ilyen nyíltan gyűlölködő felszólalás a bécsi vagy a budapesti parlamentben nem hangzott el, de a magyar sajtóban is gyakori volt ez a vád, hiába emelt szót ellene maga Károly király illetve Tisza István miniszterelnök. 1918 májusában a háborús vereség nyilvánvalóvá vált. A Katolikus

Néppárt lapja, az *Alkotmány* felvetette, hogy a háborús áldozatok „jótételeként” korlátozni kellene a zsidók továbbtanulását az egyetemeken, s erről heves sajtó-polémia kezdődött. Szeptemberben a frontok összeomlottak. A bűnbakképző antiszemitizmus felszította a hazatérő, leszerelt katonák spontán elkeseredését, ami a falvak, kisebb települések zsidó lakói elleni fosztogatásokban, sorozatos támadásokban nyilvánult meg.

A hazai pogromhírek hatására zsidó küldöttség kereste fel a forradalmi Nemzeti Tanácsot. Engedélyével megalakultak a „zsidó önvédelmi gárdaként” emlegetett Önkéntes Karhatalmi Századok. De létrejöttek a politikai antiszemitizmus új szervezetei, a később jelentős szerepet játszó MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) és az ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete) is. A nacionalista, antiszemita katonatisztek nyomban szervezkedni kezdtek az újonnan kikiáltott köztársaság ellen. Mozgalmuk jellege hasonlított a Németországban ekkoriban alakult nacionalista szabadcsapatokéhoz és szélsőjobboldali szervezetekéhez, amilyen 1919 tavaszán Adolf Hitler későbbi pártja, a Nemzeti-szocialista Német Munkáspárt (NSDAP) volt.

Amikor a bázisát veszttett, a győztes hatalmaktól cserbenhagyott őszirózsás kormány átadta a hatalmat a forradalmi baloldalnak, a szociáldemokratáknak és a kommunistáknak, a gyors fordulatoktól megzavarodott magyar közvélemény jelentős része már „zsidónak és nemzetietlennek” tartotta a polgári forradalom rendszerét. A március 21-én megalakult Magyar Tanácsköztársaság jelentős hatást gyakorolt az április 7-én, Münchenben kikiáltott Bajor Tanácsköztársaságra. Mindkét, rövid életű kísérlet élén jórészt ismeretlen, de a zsidóságtól tudatosan elszakadt zsidó származású kommunisták álltak, Magyarországon Kun Béla, Pogány József és Szamuely Tibor, Bajorországban Ernst Toller, Erich Mühsam és Gustav Landauer. Szemléletüket jól illusztrálja Kun Béla egyik kijelentése: *„Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.”* Noha a zsidó polgárság jó része is ellenérzéssel fogadta a diktatúrát, az ellenforradalmárok itt is, ott is, antiszemita demagógiához folyamodtak, s a „zsidó-bolsevik diktatúra” megdöntésére szervezkedtek. Münchenben színre léptek a német nemzetiszocializmus későbbi vezetői, a titkos Thule Társaság olyan tagjai, mint Alfred Rosenberg, Rudolf Hess és Heinrich Himmler, akik már április 13-án kísérletet tettek a fegyveres felkelésre. A bukást követő terrornak tanúja volt az akkor még ismeretlen Adolf Hitler is.

A magyar kommünt a bevonuló román csapatok buktatták meg, de társadalmi bázisa ekkorra már vészesen összezsugorodott. A tanácskormány augusztus másodiki lemondása, vezetőinek emigrálása után felerősödött az addig is folyó bűnbakképzés. A zsidóságot nemcsak a kommunizmusért okolták, de a történelmi Magyarország feldarabolásáért, a jelentős magyar lakossággal bíró ország-részek elcsatolásáért. Természetesen a gazdasági nehézségekért, még a hihetetlen méretű inflációért is őket tették felelőssé.

Az 1920 márciusában kormányzóvá választott Horthy Miklós ellentengernagy korlátozottan bár, de hajlandó volt elfogadni a különítményesek, az antiszemita diákszervezetek és az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) tömegeinek politikai igényeit.

A rendszer teljesítette az „ébredők” első, 1919 őszén nyomatékosan megfogalmazott követelését, és a Nemzetgyűlés elfogadta az egyetemekre és főiskolákra felvehető zsidók számát a hallgatói összlétszám hat százalékára korlátozó 1920. évi XXV. tc.-t. Ez volt a *numerus clausus*, mely a nemzetiségnek tekintett zsidóság arányára hivatkozva megsértette a polgári jogegyenlőség addig elfogadott elvét, és a világháború utáni első európai zsidóellenes törvény volt. Ugyanakkor a rendszert konszolidáló gróf Bethlen István, Horthy reálisan gondolkozó miniszterelnöke felismerte, hogy céljai megvalósításához szüksége van a magyar zsidóság támogatására. Az ellenforradalmi rendszer nem fordulhatott szembe saját alapjaival, ezért a „megszüntetve megőrzés” megoldásához folyamodott. Fenntartotta a sajátos, múltra orientált antiszemitizmust, ugyanakkor nem zárkózott el a zsidók integrációs törekvései, gazdasági szerepvállalásuk elől.

Az európai közvélemény a politikai antiszemitizmust hosszú időn át az elmaradott, despotikus keleti országok közéletének elmaradottságával, a középkor továbbélő eszmei örökségével magyarázta. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy antiszemita jelszavakkal fellépő párt demokratikus választások útján hatalomra kerülhessen, éppen ezért a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt 1933. januári választási győzelmének valódi jelentőségét sokáig nem volt képes felfogni.

1938 tragikus év volt, az Anschluss és a Csehszlovákiát eláruló müncheni egyezmény esztendeje. Európa megrettent, de a magyar közvélemény az első bécsi döntésért lelkesedett. A külpolitikai fejlemények megerősítették az 1935 tavaszán megszerveződött nyilaskeresztes mozgalmat és a radikális jobboldalt. De kizárólag külső tényezőkkel nem lehet megmagyarázni az antiszemitizmus hazai felülkerekedését, mely az antiszemita jogalkotásban öltött testet.

A magyar társadalomban a harmincas évek második felében kialakultak azok az irányzatok, melyek a felhalmozódó társadalmi elégedetlenséget a zsidók ellen fordították. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Horthy-rendszer alapjain kell változtatni, de a jogos követelések teljesítésének gátat szabott a feudális örökség, a gazdaság teljesítőképessége. A magyar szegényparasztokat, a bányászokat, a munkásság egyes rétegeit megérintette az antikapalista, demagóg zsidóellenesség. Az értelmiségi munkanélküliség állandósult, az egyetemet végzetek nehezen tudtak elhelyezkedni a gazdaságban, mely még mindig a „zsidó tőke” kezében volt.

2. Az első és a második zsidótörvény

A belpolitikailag merev, a reformoktól irtózó Horthy-rendszer konzervativizmusán először a külpolitikai fejlemények következtében aktivizálódott, revánsra vágyó katonatiszti csoportok fellépése módosított. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-i győri beszédében meghirdette a Magyarország területi követeléseit katonailag megalapozó fegyverkezési programot és a „zsidókérdés” rendezését. Mivel a kormány elismerte, hogy szükség van „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítására” – ez volt az 1938. évi XV. törvénycikk hivatalos indoklása –, két ponton szakított az addigi konzervatív hagyománnyal. A szélsőjobboldal követelésének engedve, tizennyolc év után újra megoldatlannak nyilvánította a „zsidókérdést”. Ezzel elismerte, hogy a numerus clausus törvény nem érte el kitűzött célját, ezért a „zsidótlanítás” folyamatát egy meghatározatlan célíg folytatni kell. Ezzel teret nyitott az újabb és újabb antiszemita követeléseknek. Másrészt elvi jellegű engedményt tett, amikor megjelölte, hogy a változásoknak immár a gazdaságon belül kell lejátszódnuk. Az állam azon a területen hozott zsidóellenes korlátozó rendszabályokat, melynek autonómiáját addig tiszteletben tartotta.

A magyar politikai pártok, társadalmi és szakmai szervezetek 1938-tól többé-kevésbé behódoltak az antiszemitizmusnak, a következményekkel alig számoltak. A „zsidókérdés” rendezését a társadalmi reformok és a gazdasági prosperitás előfeltételének tekintették, holott a probléma az engedélyezett szélsőséges izgatás és a rá hivatkozó antiszemita jogalkotás nélkül létre sem jött volna. A társadalmi egyenlőtlenségért, a gazdaság egyensúlyának hiányáért az a logika tette felelőssé a zsidókat, mely már az elvesztett világháborúért és a trianoni szerződésért is őket okolta. Az első zsidótörvény, az 1938. évi XV. tc. indoklásának mellékleteként közölt, az orvosok, hírlapírók, ügyvédek és mérnökök adatait tartalmazó statisztika arról kívánta meggyőzni az olvasót, hogy *„a zsidóság egyfelől aránytalanul helyezkedett el a kereseti életpályákon, másfelől különösen az ország fővárosában aránytalanul vagy részben helyezkedett el s ennek folytán a főváros szellemi, erkölcsi és gazdasági súlyának az egész országra kiható jelentőségénél fogva nem kívánatos mértékben rányomta a maga bélyegét az egész országnak szellemi, erkölcsi és gazdasági életnyilvánulására.”*

Már az első zsidótörvény esetében sem csak konkrét korlátozó rendeletekről volt szó, hanem sokkal többről. **A törvény igazi jelentősége, hogy intézkedéseivel megszüntette a polgári jogegyenlőséget.** (Megjegyzendő, hogy az 1938. évi XV. tc.-t öt év alatt irányozták elő végrehajtani, 1943. június 30-i végső határidővel.) A szöveg kimondta, hogy a zsidóság részesedését húsz százalékra kell korlátozni a szabadfoglalkozású pályákon, valamint a tíz személynél többet foglalkoztató pénzügyi, kereskedelmi és ipari vállalkozásoknál. Előírnyozták sajtó-, színház és filmkamara létrehozását az ügyvédi, az orvosi és a mérnöki kamarák mintájára, és elrendelték, hogy ezeken a pályákon csak kamarai tagokat

lehet alkalmazni. A kamarák tagjai között húsz százaléknál több nem lehet a zsidók száma.

A túlnyomó többséggel elfogadott első zsidótörvény igazságtalan rendelkezései nem csillapították, hanem erősítették a szélsőjobboldal uszító demagógiáját. Miközben felszámolták a magángazdaság autonómiáját, és az itt elhelyezkedett zsidók számát drasztikusan korlátozták, az antiszemita propaganda engedékenységgel vádolta a jogalkotókat, hiszen a lakosság nem egészen hat százalékát kitevő népességnek a gazdasági és kulturális életben húsz százalékos „részesedést” engedélyeztek. A gazdasági korlátozásnál is súlyosabb volt a sajtó és a kulturális élet megrendszabályozása, melyeket a kamarákkal kivédhetetlen nyomás alá helyeztek.

Mi volt a célja a példátlanul drasztikus, folyamatos láncolatot alkotó rendelkezéseknek? A válasz nem olyan egyszerű, mint hinnénk. A hivatalos magyarázat szerint: „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” (1938. XV. tc.), „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (1939. IV. tc.), „a házassági jog módosításáról és védelméről” (1941. XV. tc.), rendelkezett az országgyűlés, de a hivatalos elnevezések keveset árulnak el a törvényalkotók valóságos szándékairól. Vajon a képviselők tisztában voltak azzal, hogy az állandó jogfosztás hová vezet? Lehet-e a „korszellemmel”, a hitleri Németország külpolitikai nyomásával magyarázni, hogy egy független ország ilyen példátlan intézkedéseket hoz saját állampolgáraival szemben? Miért fogadott el egy állam olyan intézkedéseket, melyek viszonylag rövid idő alatt felőrölték és tönkretették, demoralizálták azt a polgári rendet, melynek hivatalosan a védelmezője volt?

A „keresztény-nemzeti középosztály” jó része – a véleményének és rövid távú érdekeinek hangot adó politikusokhoz hasonlóan – ellentmondásosan viszonyult az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéshez és a zsidók emancipációjához, mely rendkívül dinamikus fejlődést indított el. Szekfű Gyula 1920-ban megjelent, *Három nemzedék* című nagyhatású könyvében megfogalmazta, hogy a magyarországi modernizációnak mindenekelőtt a zsidóság volt a haszonélvezője. Viszont a hagyományos magyar úri osztály, melynek hanyagsága, túlzott liberalizmusa ezt lehetővé tette, a magyar nép széles tömegeivel együtt kárvalóttja volt a polgári fejlődésnek. A gondolatmenetet a szélsőjobboldal továbbfejlesztette: elmélete szerint a zsidók „gyarmatosították” Magyarországot. Az antiszemiták képtelen tételüket statisztikákkal igyekeztek igazolni, bemutatták a zsidóknak a keresztényektől eltérő, a korszerűség követelményeinek jobban megfelelő foglalkozási struktúráját, átlagosnál magasabb iskolai végzettségét, nagyobb idegen nyelvismeretét, kedvezőbb vagyoni helyzetét és jobb egészségügyi állapotát. De mindez megtévesztő és cinikus hivatkozás volt, hiszen ép ésszel senki sem gondolhatta, hogy az elengedhetetlenül szükséges modernizációt, illetve a polgárosodást a zsidóság „visszaszorításával”, illetve „kikiűszöbölésével” fel lehet gyorsítani.

Az 1939: IV. tc., a második zsidótörvény országgyűlési tárgyalása és elfogadása, valamint az ezt követő, május végi parlamenti választások az antiszemita konszenzuson alapuló jobboldali egység, korabeli szóhasználatával a „társadalmi koncentráció” átütő sikerét hozták. Az 1939 tavaszán kialakult közéleti erőviszonyok 1944 végéig meghatározták azt a kényszerpályát, melyre a magyar társadalom került. Tragikus jelentőségű lépés volt az 1939. IV. tc. vitája, majd kihirdetése, melyre május 4-én került sor. Ugyanaznap Teleki Pál miniszterelnök feloszlatta az országgyűlést, május 28-ára és 29-ére pedig kiírta az általános választást, melyen a zsidók részvételét már korlátozták.

A faji kritériumokat alkalmazó zsidótörvény elfogadása ellen a zsidó hitközség és tekintélyes zsidó személyiségek erőteljes propagandát fejtettek ki. Ezt már az első zsidótörvény idején, is megtették, de kevés sikerrel.

1938 tavaszán a zsidóság védelmezői az általános emberi értékekre, az emberi jogokra hivatkoztak. Állították, hogy a zsidók jogainak korlátozása az egész emberiség, s azon belül a magyarság ügye, és mindenekelőtt a becsületesen gondolkodó keresztényeket sérti. A törvényjavaslat összeegyeztethetetlen az „emberi becsületérzéssel” és az „igaz kereszténységgel”, ahogy ezt a kiváló magyar írók, művészek és tudósok 1938. május 5-i tiltakozása tartalmazza. Tény azonban, hogy ez a valóban makulátlanul tisztességes szöveg, melyet a magyar szellem olyan nagyságai írtak alá, mint Bartók Béla, Kodály Zoltán és Móricz Zsigmond, alig keltett visszhangot a magyar közvéleményben. A kortársak többsége kész volt engedni idealizmusából, mert azzal áltatta magát, hogy a zsidóság rovására enyhülni fognak a társadalom nyomasztó gazdasági gondjai, különösen, ha a törvény révén esetleg a saját helyzetük is javulhat.

A magyar keresztény társadalomban 1939 tavaszán még több volt a belenyugvás, és még erőtlenebb volt a tiltakozás, mint egy évvel előbb. Közrejátszottak ebben Hitler sikerei, a Csehszlovákiát térdre kényszerítő müncheni egyezmény, majd 1939 márciusában Csehország náci megszállása és a „független” Szlovákia kikiáltása. A nyugati hatalmak meghátráltak. A Magyarországot övező kisantant felbomlott, az első bécsi döntéssel a Felvidéken magyar többségű területek kerültek vissza az anyaországhoz.

Magyarország az 1939. szeptember elsején kitört háborúban „nem hadviselő félnek” nyilvánította magát, és függetlenebb politikát folytathatott, mint a Hitler által megteremtett Szlovákia, mely már 1939 tavaszán megfosztotta állampolgárságától zsidó lakosságát. Viszont az 1939 májusi választásokon figyelemre méltó sikerrel szerepelt nyilasok hangja, befolyása nőtt, a radikális antiszemitizmus a kormánypártban is sokak meggyőződésévé vált.

A magyar országgyűlés elfogadta az 1939:II. tc.-t „a honvédelemről”. Ennek 230. cikkelye rendelkezett a kötelezően elrendelhető „közérdekű munkaszolgáltatásról”. Az ide behívottak kezdetben építkezéseken, folyók szabályozásán, erdőirtáson, mezőgazdaságban dolgoztak, még korábbi rendfokozataikat is meghagyták.

A fegyver nélkül végzett katonai munkaszolgálat intézménye sok tekintetben egyedülálló volt a korabeli Európában. *„A háború végéig jóval több, mint százezer hadköteles korú, megbízhatatlannak és fegyverfogásra alkalmatlannak tekintett zsidót dolgoztatott. Noha a rendszert a legkülönbözőbb ’megbízhatatlan’ személyek – románok, szerbek, szlovákok stb. – számára találták ki, mégis elsősorban zsidóellenes intézményként működött”* – összegezte a korszak történésze, Randolph L. Braham.

3. Az elszabadult gyűlölet

1941. június 22-én Hitler csapatai megtámadták a Szovjetuniót, 27-én Magyarország is hadba lépett Németország oldalán.

Július elsején Maróthy Károly, a nyilaskeresztes párt vezérszónoka felszólalt a parlamentben a harmadik zsidótörvény tárgyalásakor. Néhány nappal a hadba lépés után kijelentette: *„T. Képviselőház! Egyedül és kizárólag az elkülönítés, a kitelepítés, az Európából való kitelepítés lehet a zsidókérdés végleges megoldása. Addig is azonban, amíg ez bekövetkezik, természetesen gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális teljes elkülönítést követelünk a zsidósággal szemben. Gettót követelünk a zsidóság számára, jogi gettót és tényleges gettót követelünk (Úgy van! Úgy van! Taps a szélsőbaloldalon), hogy asszimilációnak még az árnyéka és az ábrándja is végleg és tökéletesen megszűnjék már ebben az országban (Úgy van, úgy van! A szélsőbaloldalon).**

A második világháborúban, a hadieseményekkel egy időben, de azoktól lényegében függetlenül egy másik háború is folyt a kontinensen, mégpedig a fegyvertelen civil lakosság, és azon belül is, kiemelt célpontként a teljes megsemmisítésre ítélt zsidóság ellen. Áldozatai Európa zsidó vallású, illetve zsidó származású polgárai voltak. Maga a holokauszt nemzetek felett álló program volt, melynek végrehajtását a hitleri Németország ösztönözte és koordinálta. Adminisztrációja biztosította a zsidók táborokba szállítását, valamint a halálgyárak és kényszermunkatáborok működtetését.

A szélsőséges nacionalizmussal párosult antiszemitizmus nem volt idegen az európai, különösképpen a kelet-európai országok népei számára. A zsidóellenes politika, az áldozatok megkülönböztetése, kiközösítése és elszigetelése a középkori előzményekre és a keresztények és zsidók együttélése során keletkezett feldolgozatlan, cinikus politikusok által manipulált feszültségre épült.

Magyarországon 1941. június végéig végrehajtották a két zsidótörvényt, s ezzel jórészt kiszorították az érintetteket bizonyos munkakörökből és foglalkozásokból. A felszított gyűlölet a mindennapi életben is jelentősen meggyengítette az együttélés szálait. A közigazgatáson és a hadseregen belül lényegében már kialakultak a „zsidókérdés” magyar megoldásának szervezeti előfeltételei,

* Az 1939 májusi választások után a nyilasok a szélsőbaloldalon ültek a magyar országgyűlésben

amikor a képviselőház az 1941. évi XV. t.c-t, „a házassági jog módosításáról és védelméről” szóló törvényt tárgyalta. Ez egyebek között megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, sőt, német mintára a szexuális kapcsolatot is büntette. A harmadik zsidótörvényt augusztus másodikán fogadták el, s ezzel a magyar országgyűlés szentesítette a „nürnbergi jellegű” faji antiszemizmust, mely már a „fajkeveredést” is büntette. Az előző két zsidótörvény – legalábbis támogatói szerint – a magyar társadalom létező ellentmondásait akarta a polgárosultabb zsidó rétegek rovására feloldani. A harmadik zsidótörvény megalkotói már kísérletet sem tettek arra, hogy a hazafias zsidóság által is támogatandó reformprogramnak tüntessék fel, miközben az antiszemita sajtó tovább követelte a „szociális igazságtételt”. *„Az antiszemita törvényhozás eddig tárgyalt aspektusaival ellentétben maga a zsidóság faji kritériumok szerinti meghatározása és a vegyes házasságok tilalma nem változtatta meg közvetlenül a zsidók többségének életét. Mégis éppen ezek a rendelkezések váltották ki a legtöbb vitát és ellenállást: nemcsak azért, mert bizonytalanná tették a kikeresztelkedettek státusát, hanem főleg azért, mert teljesen új elemeket hoztak a korábbi joggyakorlatba. Nyilvánvaló, hogy itt azoknak a szélsőjobboldali erőknek tett – konzervatív részről sokáig ellenzett – engedményekről van szó, amelyek a nácik módjára és helyben és olcsón szerették volna megvalósítani a „faji tisztaság” programját. (...) a zsidókat nemcsak bizonyos természetes jogok gyakorlásától, de a nemzeti identifikációnak a lehetőségétől is megfosztották”* – írja Karády Viktor.

A Szovjetunió elleni háború idején soha nem látott intenzitású uszítás, valóságos gyűlölethullám öntötte el a magyar sajtót, mely a zsidóellenes sztereotípiákat minőségileg új szintre emelte. Az antiszemita politikusok és újságírók abból minden racionális alapot nélkülöző hipotézisből indultak ki, hogy a szovjettel vívott élet-halál harcban a zsidóság az ellenség szövetségese, potenciális áruló és titkos kártevő. A zsidóságot árulással, az ellenséggel való együttműködéssel vádolták. A hadsereg és a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) radikális antiszemita vezetői megkezdték a Magyarországra menekült külföldi, illetve a „kétes állampolgárságú” zsidók összegyűjtését. Ez az akció volt a kőrösmezői deportálás, amikor több mint tizenhatezer embert, férfiakat, nőket, gyerekeket szolgáltattak ki a németeknek. Többségüket az SS különleges bevetési egységei 1941. augusztus 27-28-án Kamenyec-Podolszk térségében lemészárolták.

A KEOKH deportálásokat, legalábbis ami az áldozatok összeszedését illeti, szinte lopva, az éj leple alatt hajtotta végre. Az eseményekről a magyar sajtó nem adott hírt, annak ellenére, hogy közismertek voltak Budapesten, s ráadásul a Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter sem értett egyet a brutális akcióval. A kortárs újságíró, Saly Dezső írta naplójában, 1941. augusztus nyolcadiki bejegyzéssel:

„Az intézkedéseknek nincs gazdájuk. A belügyminiszter, akinek a közegei végrehajtották a dolgot, hat szemközt elítélte az embertelenségeket. Az az impressziónk,

hogya a hadsereg, főként a vezérkar köréből indult ki a kezdeményezés, lehet, hogy német nyomásra.... Sok detektív minden elismerést megérdemelt, mert ahol a legkisebb formái alapja volt rá, segíteni próbált. A legszörnyűbb, hogy igen sok gyereket szülők nélkül vittek el, általában pedig mindegy volt, hogy a kiutasítandó asszony-e, gyerek-vagy aggastyán s hogy elképzelhető-e, hogy a deportálás helyén egyáltalán tud-e valamit kezdeni vagy egyszerűen – éhen hal... Összesen 14 700 embert vittek ki, többet a németek nem engedtek be azzal, hogy több zsidót nem tudnak átvenni. A razziázások még mindig tartanak, az elfogottakat azonban most már a határon belül internálják, azokkal együtt, akiket a közigazgatási hatóság más ügyekből kifolyólag internáltat. Ez utóbbiak sorsa is teljesen az elsőb közegek mérlegelésén múlik. Az aszódi rabbit például 16 társával együtt azzal az indoklással internálták, hogy rádiót hallgatott, s tekintettel zsidó fajiságára, gyanú van arra, hogy rémhíreket is terjesztett”.

Ekkoriban még sokan elutasították a faji alapú, radikális antiszemitizmust. Reakciójuk a „kétes állampolgárságú” zsidók elhurcolására határozottan elítélő volt. Ez tette lehetővé, hogy a keresztény lelkiismeretétől vezérelt Slachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága apácarend főnöknője önfeláldozóan közben járjon a szerencsétlenek érdekében. Horthy Miklósnéhoz írt két levele, valamint tiltakozása a belügyminiszternél eredményes volt, hozzájárult a deportálás leállításához.

Horthy kormányzó 1941. szeptember 6-án leváltotta Werth Henriket, a Honvéd Vezérkar főnökét, helyére Szombathelyi Ferenc altábornagyot állította. Werth más radikális antiszemitékkel, így Endre Lászlóval együtt valószínűleg részese volt az idegenrendészeti intézkedésként feltüntetett deportálásnak, vagy legalábbis előre tudott róla. Végtelen álláspontot foglalt el a „zsidókérdésben”, és a Szovjetunió elleni támadás kezdeti sikereinek hatására 1941 júliusában Bárdossy miniszterelnöknek – egyebek mellett – a zsidók kitelepítését javasolta.

A magyar közvélemény egy részéből a folyamatos antiszemita agymosás sem volt képes kiölni a zsidók iránti együttérzést. Ezzel a politikusoknak számolni kellett. A viszonyok egyelőre még nem adtak lehetőséget a zsidók iránti agresszió büntetlen kiélésére. A korlátlan és ellenhatás nélküli antiszemita uszítás veszélyeit ráadásul az 1942. március 9-én miniszterelnökké kinevezett Kállay Miklós, illetve a mögötte álló politikai körök is felismerték. Megkísérelték gátolni a helyzet romlását, korlátozni, illetve mérsékelni próbálták az áradó gyűlöletet. Politikájuk csóddal végződött, pedig sikere több mint félmillió magyar zsidó életének megmentését jelenthette volna.

1942-ben a hadköteles korú zsidó férfiak honvédségi kisegítő munkaszolgálatára kiterjedt. Ekkor a hadművelési területen végzett a fegyver nélküli szolgálat a zsidók tömeges elpusztításának eszközévé vált. Már a munkaszolgálat törvényi megalapozását jelentő 1942. évi XIV. tc. megjelenése előtt (ez a honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. kiegészítése volt, az Országos Törvénytár 1942. július 31-i számában látott napvilágot) az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek antiszemita vezetői listákat állítottak össze a „nem kívánatos” zsidó vagy zsidó szár-

mazású orvosokról, ügyvédekről, mérnökökről és újságírókról. Ezeken pontos nevek és címek szerepeltek, s a rajtuk szereplőket egyéni behívóval küldték ki a keleti frontra, jórészt a halálba. Így vesztette életét Bálint György publicista, Földes Ferenc művelődéskutató, Kasztel András újságíró, Petschauer Attila vívóbajnok, Rejtő Jenő író és sokan mások.

A munkaszolgálatosok behívása és frontra küldése körüli állapotokról Nagybaczoni Nagy Vilmos – 1942. szeptember 24-én lett honvédelmi miniszter – így írt emlékezésében: *„Már néhány napi működés után láttam, hogy a legnehezebb és legsúlyosabb problémák egyike a zsidókérdés, mely a hadseregen belül minden vonatkozásban jelentkezett. Miután a zsidótörvény szerint a zsidónak számító katonakötelesek szolgálatukat nem láthatták el fegyverrel és csak mint munkaszolgálatosok jöhetnek tekintetbe, így azokat, akik eddig mint tisztek szolgáltak a honvédségben, alkalmazni nem lehetett. A zsidókból munkásszázadokat alakítottak, de a behívásokat nem korosztályonként, hanem úgynevezett „SAS” – siess, azonnal, siess – behívókkal intézték. Ebből a legsúlyosabb visszaélések keletkeztek. Ha valakinek egy zsidóval valami ügye volt, azt úgy intézte el, hogy behívatta az illetőt munkaszolgálatra, bármilyen korú vagy társadalmi állású volt.”*

A második magyar hadsereget június végére szállították ki a keleti frontra a zsidó munkaszolgálatos alakulatokkal együtt. Az új honvédelmi miniszter megállapította, hogy a parancsnokok és az őrszemélyzet, a keret kegyetlenkedik a muszosokkal. 1942 őszén, telén több jel arra mutatott, hogy Magyarország megkezdte zsidónak minősülő állampolgárai tömeges elpusztítását. A második magyar hadsereg keretében harmincezer munkaszolgálatost küldtek a frontra, akik a csapatoknál alig vagy semmire sem becsült műszaki munkát végeztek. (Ennek aztán a doni szovjet áttörésnél, de másutt is meglettek a véres következményei.) A muszosok a kiképzetlenség, a kegyetlen bánásmód, a harci cselekmények és a hideg következtében tömegével haltak meg. 1943 évi személyi veszteségük 23.308 fő volt.

A zsidótörvényekre hivatkozó, a kormányt szüntelenül újabb, még radikálisabb követelésekkel ostromló antiszemita uszításhoz és a világháború távoli, de egyre nyugtalanítóbb csatáihoz újabb, szociálpszichológiai szempontból fontos esemény társult. 1942. szeptember negyedike éjjelén légitámadás érte Budapestet. A szovjet távolsági bombázók megjelenése nyilvánvalóvá tette a magyar hadsereg technikai fejletlenségét, az ország védtelenségét. Kiderült, hogy nem tudják észlelni a támadó gépeket, s nem állnak készenlétben olyan vadászrepülőkre, melyek felvehetnék velük a harcot. A lakosság szembesült a ténnyel, hogy a távoli világégés pusztítása betörhet mindennapi életébe. A hivatalos propaganda az első felismerést minden eszközzel, de hasztalanul cáfolta. Nyilvánvalóvá vált, ha a csúcstechnológiával védekező Németországot sorozatos angol és amerikai légitámadások sújtják, a szövetséges Magyarországra is ugyanez a sors vár. A dühöt, melyet a levegőből támadott, kiszolgáltatott polgári lakosság érzett, az antiszemita a zsidóság iránti gyűlölet fokozására

irányították. Propagandájuknak a tömegek hitelt adtak, ahogy ezt számos korabeli forrás bizonyítja.

4. A szakadék szélén

Kállay Miklós kormánya a kilátástalan háborúból való kiutat jelentő különbékét előkészítő titkos tárgyalásokon kilátástalan helyzetben volt. Az „angolszász orientációjú” politikusoknak a zsidók ellen folyó titkolt háborúban igen nehéz volt visszatáncolniuk, s legalább ideiglenesen feltartóztatniuk a népirtás pusztító mechanizmusát. A brit, majd az amerikai diplomatákkal a háborúból való kiugrásról folytatott, Magyarország geopolitikai fekvése miatt eleve kilátástalan megbeszéléseket – legalábbis elméletileg – titokban lehetett tartani, vagy ha mégis kiszivárogtak, bagatellizálni lehetett őket. Erre a célra rendelkezésre állt a külügyminisztérium és a külföldi diplomáciai képviselők teljes apparátusa, melynek élére 1943 júliusában a németek iránt bizalmatlan, a kormányzóhoz hű új külügyminiszter, Ghyczy Jenő került. Viszont a zsidókkal kapcsolatos minden „enyhítés” nyomban felkelthette az antiszemita haragját, kiváltotta a közvéleményt még mindig erősen befolyásoló sajtójuk dühödt támadásait.

1942 őszén a Kállay-kormány magatartása megváltozott a zsidókérdésben. Martin Luther, a birodalmi külügyminisztérium zsidókérdéssel foglalkozó osztályának vezetője Ribbentrop külügyminiszter utasítására Budapesten erőteljesen szorgalmazni kezdte a magyar zsidók „kitelepítését”. Kállay Miklós erre közölte, hogy álláspontját október 22-én, a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja konferenciáján fejt ki. A miniszterelnök beszéde azonban csalódást okozott a németeknek, mivel a magyarországi zsidók kitelepítését nem is említette. Hangsúlyozta, hogy minden zsidót el akar távolítani az ország társadalmi és gazdasági életének kulcspozícióiból ugyanakkor cáfolta, hogy az ország minden baja a „zsidókérdésből” ered.

Amikor német követ tovább erőltette a zsidók deportálását, Kállay arról tájékoztatta Jagowot, hogy a zsidókérdés megoldását Magyarországon megnehezíti az a körülmény, hogy „a parasztok nem antiszemita és ha a zsidóságot felszámolják, akkor a kormány meg kell gyorsítsa a Volksdeutschok, azaz a német etnikum beolvasztását.”

Ez a határozott visszautasítás, egy, Németországgal szövetséges, egyszersmind neki kiszolgáltató ország kormánya részéről bátorságról tanúskodott. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy Kállay Miklósnak, illetve a kormányzó mögött álló diszkrétan angolbarát csoportnak nap mint nap szembe kellett nézniük a nyilasok és a befolyásos Imrédy-párt állandó támadásaival, a zsidókérdésben gyakorolt szüntelen nyomásával is.

1943. január 12-én a szovjet csapatok Voronyezsnél áttörték a magyar csapatok védelmi vonalát, és a következő hetekben a második magyar hadsereg felmorzsolódott. A katasztrófa lesújtotta a miniszterelnököt.

A feltartóztathatatlanul közeledő katonai vereség, a szövetséges hatalmak felülkerekedése ellentmondásosan hatott a zsidóság megítélésére. Felerősítette a Kállay kormány rosszul titkolt törekvését a nyugati szövetségesekkel kötendő különbékére, mely bizonyos kisebbségben lévő, de azért befolyásos polgári csoportok vágyát tükrözte. Másrészt a fenyegető vész, a fronton elszenvedett veszteségek és a fokozódó közellátási nehézségek csökkentették a társadalmi szolidaritást, s az egyéni túlélés vágyát erősítették. A helyzet nem kedvezett a zsidóság iránti együttérzés tömegessé válásának. A színpalak mögött Kállay miniszterelnök és köre kétségbeesetten kereste a kitörés lehetőségeit. Közben egy pillanatra sem hallgatott el a szélsőjobboldali sajtó, a radikális nacionalista pártok, a befolyásuk alatt álló önkormányzatok és szakmai szervezetek antiszemita kórusa.

A keresztény-zsidó viszonyban halmozódó feszültségről bizonyos mértékig Kállay Miklós óvatos „elfojtási politikája” is tehetett. A miniszterelnök igen óvatosan taktikázott a zsidókérdésben. Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki bátran fellépett azért, hogy állítsák bíróság elé 1942 januári, mintegy hétszáz zsidó áldozat életét követelő újvidéki razzia bűnöseit, hiába igyekezett rávenni arra, hogy forduljon szembe az addig követett antiszemita politikával. Bajcsy „Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról” címmel, 1943 július 31-i keltezéssel memorandumot küldött a miniszterelnöknek, melyben – többek között – a zsidótörvények lebontását sürgette. Nem kevesebbet javasolt, mint hogy meg kell kezdeni *„a törvények adta minden lehetőség céltudatos kihasználásával a zsidók visszavételét a magyar hadseregbe. Nem kétséges, hogy ha egy kormány rászánja magát erre az operációra, idejében, még szabad elhatározásból, nemcsak rengeteg ódiomot levesz szerencsétlen nemzetünk válláról, hanem egyben százezrekkel szaporítja a lelkes és áldozatra kész honpolgárok számát, éppen a legnehezebb időkre.”*

Kállay azonban továbbra is a zsidótörvények „eszmei alapjára” helyezkedett, bár igyekezett korlátok közé szorítani az uszítást. Mindezzel szándéka ellenére fokozta a zsidókérdés körül a szélsőjobboldal által gerjesztett neurózist. Az ellentmondást többek között a „nemzetnevelés” józanságot és megfontoltságot sugalló programjával kívánta áthidalni.

A kormány bátortalan, a finn mintát távolról követő „nemzetnevelési” kísérletét nemcsak a keleti fronton bekövetkező sorozatos német vereségek, a szovjet hadsereg feltartóztathatatlan közeledése és a különbéke-koncepció irrealitása ásta alá. 1943-ra már a mindennapi életben is érződött a negyedik zsidótörvény, az 1942. évi XV. tc. hatása, a „zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól”. A törvényt az 1943. évi 3600. M.E. sz. rendelet egészítette ki az 1942 évi XV. törvény cikk végrehajtásáról, majd az ennek alapján megszerzett ingatlanok felhasználásáról. Mindkét terjedelmes, minden részletkérdést aprólékosan

szabályozó rendeleten Kállay Miklós miniszterelnök aláírása szerepelt (1943. június 22., augusztus 31.).

A negyedik zsidótörvény, illetve a hozzá kapcsolódó rendeletek felcsillantották a társadalom különböző rétegeiben a reményt, hogy az előző törvények által zsidónak minősített személyek ingatlanvagyonát megszerezhetik, s ez különösen a termőföldre éhes parasztság hangulatát befolyásolta. Az utóbbi, mely addig jórészt „úri huncutságnak” tartotta a zsidótörvényeket, hirtelen érdekelve lett a birtokok felosztásában.

Az osztozkodásról az önkormányzatok sem akartak lemaradni, ezt számos, a levéltárakban fennmaradt dokumentum bizonyítja. A mezőgazdasági és erdőbirtokok elvétele kiterjedt a szőlőkre, illetve az iparúzéshez szükséges felszerelésekre. A nyilasok már 1942-től szorgalmazták a lakás- és házingatlanok „államosítását” is, melyre már csak a német megszállás után, a deportáló Sztójay-kormány idején került sor. A zsidó kézben lévő mezőgazdasági ingatlanok kisajátítása és szétosztása a szegényparasztság indulatait ingerelte, anélkül, hogy érdemben enyhített volna a földínségen. A radikális hangulatot az is fűtötte, hogy a birtokok szétosztásakor a törvény értelmében előnyben részesültek a vitézek, a helyi közigazgatás tisztviselői és mindazok, akik politikai érdemeket szereztek. A szegényebb rétegek tagjai emiatt csalódottnak érezték magukat, de a zsidótörvények jogosságát nem vonták kétségbe.

A középosztály tömegesen korrumpálódott, a haszonszerzés vágya sokakban felülkerekedett az erkölcsi megfontolásokon. A háború bizonytalan kimenetele fokozta a „nemzeti ajándékként” kapott tulajdon utáni vágyat, a valós helyzet tudomásul vételének elutasításához vezetett. Márai Sándor 1943 szeptemberében találóan írta naplójában: *„Ez a gyökeréig romlott magyar középosztály még mindig nem akarja, nem meri látni a valóságot. Valamilyen titkos, új fegyverről ábrándoznak, mely rendbe hoz mindent, s ők kapnak ajándékba egy új, maradék zsidóbirtokot: ez minden, amit hisznek, értenek és remélnek.”*

Horthy 1943. május 4-én kormányzói leirattal váratlanul novemberre napolta el az országgyűlést, mely hosszú szünet után alig egy hónapja ülésezett. Kállay Miklós tudta, hogy a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség, az Imrédy-féle „szalonnyilasok” pártja a parlamentben le akarja leplezni különbéke iránti tapogatózásait. Bár a miniszterelnök a hivatalosan arra hivatkozott, hogy *„egyes képviselők olyan külügyi és hadviselési kérdéseket akarnak felvetni, amelyek megtárgyalását a kormány nem tartja időszerűnek”*, valójában beismerte, hogy a képviselők többségének politikai szereplése ellentétbe került az ország valódi érdekeivel.

1943 nyarán az ukrajnai és immár az itáliai fronton folyó háború, és a felélénkülő magyarországi belpolitika eseményei mögött bizonyos mértékig háttérbe szorult a zsidók elleni titkolt genocídium. A munkaszolgálatosok helyzetében is érezhető javulás állt be. Kállay kapcsolatot keresett a Független Kisgazdapárttal és a Szociáldemokrata Párttal, pedig e két pártnak alig több

mint egy tucat képviselője ült a parlamentben. Felismerte, hogy támogatottságuk sokszorosan felülmúlja a választási szavazataik számát, és kulcsszerepük lesz a háború utáni politikai kibontakozásban.

A háborúból való kiválás előkészítetlen és irreális tervének megvalósítására, a kiugrásra készülő kormánynak 1944. március 19-ig, a német megszállásig nem sikerült megszereznie a baloldali pártok támogatását. Augusztus 23-tól 29-ig rendezte a Soli Deo Gloria Szövetség a „Magyar Élet Könyvbarátaival” Balatonszárszón azt a táborot, melynek a maga idejében komoly visszhangja, azóta pedig óriási irodalma támadt. A legjelesebb népi írók felszólalásaiból azonban mindegyiknél az tűnt ki, hogy „haladó közvéleményt” nem foglalkoztatja a zsidóság sorsa. A baloldal a radikális rendszerváltásban volt érdekelt, s képviselői közül számosan vélték úgy, hogy az osztályharcra kivívott szocializmusban nem lesz hely az „individualista-liberális” zsidóság számára.

A szélsőjobboldal uszítása és a baloldal közönye közepette nagy bátorságra vallott néhány tisztességes politikus és vallási vezető részéről, hogy együtt éreztek a folytonosan sanyargatott, a népiértés küszöbén álló magyar zsidósággal.

Ezek egyike volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki utoljára 1944 februárjában küldött memorandumot a miniszterelnöknek. Keserűen írt az elítélt újvidéki tömeggyilkosok szökéséről, és *„tíz-egynéhányezer munkaszolgálatos becstelen legyilkolásáról”*. A német megszállás előestéjén Kasszandraként figyelmeztette Kállay Miklóst: *„Az az út, amelyen a kormány halad, s amelyen, mintegy visszazipantani igyekeznék mindazt a helyes és hasznos állásfoglalást és intézkedést, melyet korábban tett, egyenesen vezet, egyfelől az illegális forradalmi erők felülkerekedése és esetleg napokkal vagy órákkal a német összeomlás előtt egy Quisling-rendszer gyalázata és katasztrófája felé, holott éppen ezt akarja becsületes elgondolással, de hibás módszerekkel megakadályozni, másfelől a magyar állam világtörténelmi és immár véglegesnek ígérkező csődje felé.”*

Bajcsy-Zsilinszky és a többi ellenzéki politikus, a zsidóság vezetőihez hasonlóan nem számoltak azzal, hogy a visszavonhatatlanul veszésre álló Hitler szinte az utolsó pillanatban még elrendeli Magyarország megszállását és a magyar zsidóság deportálását. A szisztematikusan, aljas cinizmussal előkészített tömeggyilkosság, az európai holokauszt utolsó, magyar fejezete következett.

III. rész

A német megszállás és a zsidóság

Az 1944. március 19-i német megszállás politikailag, gazdaságilag és katonailag egyaránt katasztrofális következménnyel járt. A német titkosszolgálat a megszállással szabad kezet kapott, politikusokat és közéleti személyiségeket tartóztatott le, túszokat szedett. Már az első napokban magyarok ezreit, köztük a 3076 magyar zsidót vettek őrizetbe. Némi alkudozás után Horthy Miklós kormányzó Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek és megbízta „a német védnökség alatt álló nemzeti kormány” megalakításával. Az új politikát Edmund Veesenmayer német követ, Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja szabta meg, s ebben a háború végsőig való folytatása mellett kiemelt szerephez jutott „a zsidókérdés végső megoldása”.

Veesebmayer *SS-Standartenführer* (ezredes) jól ismerte a magyar viszonyokat. Igénybe vette a terror, az elnyomás eszközeit, ugyanakkor hosszan és gyakorlotlan tárgyalt, megállapodásra törekedett a magyar féllel. A megszállás viszonylag kevés német katonát vett igénybe, ugyanakkor biztosította, hogy a németek megvalósítsák legfőbb céljaikat a magyar kormányon, a hadseregen, a közigazgatás teljes szervezetén keresztül.

1. A „magyar akció” menetrendje

Horthy Miklós kormányzó tudhatott arról, hogy a németek a hatalmukba került zsidókat lemészárolják. A megszállás után visszahúzódott, de aláírása megtalálható az új főispánok kinevezési iratain. A régiek közül számos fő-tisztviselőt leváltottak. Többeket azért, mert elleneztek a zsidók ellen hozott rendeleteket. Horthy jóváhagyásával Sztójay Döme miniszterelnök, Jaross Andor belügyminiszter, Endre László és Baky László belügyi államtitkárok odaadó lelkesedéssel kezdték meg a 14 milliós ország „zsidótlánítását”.

A német megszállás után az addig viszonylagos biztonságban élő magyar zsidók közül sokan már csak abban reménykedhettek, hogy ha időt nyernek, életet nyernek. Adolf Eichmann *SS-Obersturmbannführer* Mauthausenből érkezett bevetési osztaga azonban haladéktalanul hozzákezdett a „végső megoldás” magyarországi végrehajtásához. Eichmann és tisztjei elhatározták, hogy a magyar zsidóság áttelepítésnek nevezett teljes deportálását a gyorsan és radikálisan – egy „második Varsó” nélkül – végrehajtják.

Az Eichmann-kommandó bevetette az európai országokban előzőleg már bevált összes eszközt, 150-200 főnyi állománya rutinosan, határozottan intézkedett. Parancsai megbénították az egyes zsidó szervezetek, a tömegek és vezetők közötti érintkezést, mely az eredményes önvédelem előfeltétele lett volna. A zsidó vezetők egyébként is képtelenek voltak kellő gyorsasággal reagálni. A legtöbben nem is kívántak szembenézni a valósággal. Nem hitték, hogy az, ami a környező országokban korábban megtörtént, Magyarországon is bekövetkezhet.

A megszállók parancsára március 21-én Budapesten megszüntették az addigi erős és tartalmas hitéleten alapuló hitközségi szervezetet. Német követelésre megalakították a Zsidók Központi Tanácsát (Zsidó Tanács). Az intézkedéseket Eichmann tisztjei diktálták, a Zsidó Tanács pedig végrehajtotta. Ezzel megkönnyítette az esetleges ellenállás leszerelését. A kezdeti nagy ijedelmet körlevelei, hivatalos lapjának megnyugtató közleményei csillapították. Az áldozatok csodára vártak.

Sztójay Döme kormányának március 29-i ülése nagyszámú újabb megkülönböztető, jogfosztó rendelettel sújtotta a zsidónak tekintendő magyarokat. Április 5-i hatállyal elrendelték számukra a sárga csillag viselését, majd rendeletek sokaságával elkobozták a vagyonukat, állásukat felmondták. Külön (sárga) élelmiszerjegyeket kaptak, ezekre más és kevesebb élelem járt, mint a nem zsidó lakosságnak.

A zsidó családok nagy része férfi nélkül maradt, mert a 18 és 48 év közötti férfiakat többségét honvédelmi kiegészítő munkaszolgálatra vitték, eleinte behívókkal, később falragaszok útján. Április 7-től megtiltották a zsidók utazását, lakókörzetüket nem hagyhatták el. Baky László bizalmas rendeletét valamennyi alispán és polgármester, a csendőrkerületek és a csendőrnnyomozó alosztályok parancsnokai is megkapták. *„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg a gettóknak nyer elhelyezést.”*

A zsidók összeszedése a területileg illetékes erőszakszervek, vidéken, kisebb falvakban a csendőrség, a városokban a rendőrség feladata volt. Vidéken április 16-án megkezdődött a zsidók gettókba költöztetése. Kárpátalját és Észak-Erdélyt április 1-jén, a Délnyugat-Dunántúlt már március 29-én német hadműveleti területté nyilvánították, hogy a zsidókat „evakuálhassák”. Ungvár, Munkács és Beregszász városokat, amelyekben különösen nagy arányban laktak zsidók, teljesen elszigetelték. Április végén a Budapest környéki Kistarcsa internálótáborából és az ország délnyugati sarkából egy-egy deportáló vonatot indítottak Auschwitz-Birkenaubá. A vagonokban minden indok nélkül, a nyílt utcán letartóztatott zsidókat, internáltak csoportjait és a nagykanizsai gettóból kiemelt embereket zsúfoltak össze, minden korosztályból.

Endre László megszémlelte az ungvári és munkácsi gettókat, és számos szigorítást rendelt el. Kárpátalján csak a legelemibb életfeltételeket engedélyezték a zsidók számára. Ungváron több zsidó orvost megbotoztak, sokhelyütt folyt csendőrségi nyomozás, „kincskeresés”. **A gettóba zárás első napja, április 16-a Magyarországon 2001-től a holokauszt emléknapja.**

A zsidók ellen a nácik az európai országokban bevált módszereket és menetrendet alkalmazták: helyhez rögzítés (utazási és költözési tilalom) – megkülönböztető jelzés elrendelése – kényszerlakhely kijelölése, vagyis gettóba zárás, majd gyűjtőtáborba terelés. Végül bezsúfolás a halálszerelvényekbe, amelyeknek célállomása Auschwitz-Birkenau, az ipari méretűvé fejlesztett gyilkolás központja volt.

A szinte záporozó rendeletek végrehajtása nem volt egyöntetű. Kárpátalján, Észak-Kelet Magyarországon vagy Pest megyében a helyi közigazgatás vezetői embertelen utasításokat adtak, elviselhetetlen feltételeket teremtettek a zsidók számára. Nyugat-Magyarországon viszonylag enyhébb, a zsidókban reményt ébresztő intézkedések is előfordultak a gettósítás során.

A gettókba zsúfolt vidéki magyar zsidóság összességében rettenetes körülmények között, kifosztottan, mind súlyosabb megaláztatások között várt sorsára. Sok embernek fekhely, takaró sem jutott, a beszállítások miatt folyamatosan nőtt a zsúfoltság. A legtöbb gettót élelmiszer- és vízhiány sújtotta, de vécék, mosdók nem álltak rendelkezésre. Állandóan folytak a legtöbbször verésekkel és kínzásokkal kísért csendőrnemzeti kihallgatások. A testi-lelki szenvedés nyomán mindennaposá váltak az öngyilkosságok (nemritkán házaspároké is). Több helyütt járványveszély, tífusz jelentkezett.

Május 6-án átalakították a budapesti Zsidótanácsot. Helyére kilenc tagú új vezetőséget, a Magyarországi Zsidók Ideiglenes Intézőbizottságát állították. Az intézkedés kiterjedt találgatást váltott ki, pedig csak a dráma következő felvonása előtti manipuláció volt. Eichmannék el akarták terelni vele a figyelmet a vidéki deportálásokról. Miközben az új bizottság májusban alapszabályt készített, hitéleti, oktatási és kulturális feladatokról tárgyalt, tízezerrel vitték a deportáló vonatokat a vidéki zsidókat Auschwitzba.

Május 15-én Budapesten munkába kezdett a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet. A megnyitón Endre László államtitkár egyértelműen fogalmazott: a kormányzat elhatározta, hogy a zsidókérdést a körülményekhez képest a legrövidebb időn belül és végleg megoldja. A moziban német antiszemita filmeket vetítettek. Kitérőül közönségük helyenként gúnyolta, másutt tetteleg is inzultálta a sárga csillagos zsidókat.

A sátorlajújhelyi, a kassai, majd a nagybányai gettók kiürítése előtt a csendőrség polgári ruhás nemzeti hallgatták ki a már mindenükből kifosztott szerencsétleneket. Elrejtett vagyonukról faggatták, megkínózták őket. Egykorú jelentésben olvashatjuk: „*A férj szeme láttára verik a feleségét, s ha nem használ, a gyermeket kínozzák szülei előtt. Gúzsbakötés, gumibot, villanyozó készülék, talp és tenyér*

rettenetes botozása, pofonok és rúgások, köröm alá szurkálás, ezek voltak a kakastollas magyar csendőrség kedvenc eszközei arra, hogy akárhogyan, de valljanak a szerencsétlenek. A legrosszabbul jártak azok, akik mindent becsületesen bevallottak és letétbe helyeztek annak idején. Hiába kínozták őket, nem volt már mit előadniuk.”

Az embertelenség brutális csendőrterrorral tetézt uralma idején helyenként a humánus jelei is megmutatkoztak. A délnyugat-magyarországi gettózás idején Pór József apátplébános híveivel megszervezte a bonyhádi gettó élelemmel való ellátását. Vállalta a veszélyt, és plébániáján több üldözöttnek támogatást, ideiglenes menedéket nyújtott.

Májusban és júniusban a vidéki gettókból többen, általában külső segítséggel, megszöktek. Ez a lépés nagy bátorságra vallott, mert a törvénytisztelő zsidók nem ismerték az illegális életet. Az életüket megnyomorító törvényeket is betartották, bíztak a maradék törvényességben. A szökevények mozgása, a járművön való utazás igen kockázatos volt. A menekülés legtöbbször csak úgy sikerült, hogy keresztény ismerősök, barátok gondoskodtak igazolványról, védenckeiket rejtekhelyre kísérték, vagy más módon segítettek.

A merész szöktetések, gyermekmentések nagyrészt ismeretlen, nehezen fel-tárható históriájának több, hihetetlennek tűnő mozzanata van. A losonci gettóból Rozimant Jolán hozta ki Braun Olgát, akit Scherich Irén rejtegetett egy hétig a lakása szekrényében, majd egy vasutas segítette át a fiatal lányt a szlovák határon. A huszti gettóból Fertetics Ferenc tanuló két személyt mentett ki, Hankó Mátyás és Farkas György több zsidó családot szöktetett meg a békéscsabai gettóból. Temérdek izgalommal járt a Frenkel házaspár útja. Munkácsról Budapestre, onnan a dunántúli Móra. A Bánkúti család rejtegette őket a háború végéig. Somogyi Károly művezető a ceglédi gettóból hozott ki egy zsidó házaspárt, és más mentési akcióknak is részese volt.

A gettókba kényszerített zsidók sokhelyütt hittek a háború végéig tartó internálásban, vagy abban, hogy Magyarországon végeznek majd mezőgazdasági munkát. Pedig sorsukról Bécsben, a nemzetközi vasúti konferencián már határoztak. Napi négy szerelvény indítását, továbbítását szervezték meg. A célállomás főként Auschwitz-Birkenau volt, de Bécsbe, Bergen-Belsenbe és Theresienstadtba is küldtek transzportokat.

A bécsi vasúti tervet, ahogy a megvalósítást is a legteljesebb titoktartás övezte. A legtöbbet talán vitéz Ferenczy László csendőr alezredes tudott róla, aki a németek és a m. kir. csendőrség között összekötő tiszt volt. Buzgón szervezte a kora nyári és az év végi deportálásokat, százezrek halálában volt bűnrészes.

A vidéki zsidóság deportálása a kassai csendőrkerület területén kezdődött. A németek a zsidó-akciók törzsét Munkácsra telepítették. Május 11-én 48 fős különítménnyel érkeztek a munkácsi rendőrkapitányságra. A deportálásokat Novak és Wisliceny *SS-Hauptsturmführerek* (századosok) felügyelték, és tanácsokat is adtak. A városokban a helyi rendőrkapitány és a csendőr-alosztályparancsnok

(vagy csendőr-szárnyparancsnok) vezette a deportálást. Ahol nem működött rendőrkapitányság, a főszolgabíró és az illetékes szárnyparancsnok volt a felelős.

Május 14-én Nyíregyházáról és Munkácsról, Eichmann tisztjeinek felügyeletével 45 vagonból álló teherszerelvények indultak el, 3200 és 3169 magyar „transzportzsidóval”. A kivézenyelt karhatalom mindenütt teljesítette feladatát. Az újonnan érkezettek 16-án estek át a gyors kiválogatáson (szelekció), a munkára alkalmatlanokat azonnal a gázba küldték. Éjszaka a krematóriumok valamennyi kéménye füstölt. A hírhedt lágerorvos, dr. Josef Mengele számára kísérletezés céljából tizenkilenc zsidót különítettek el, elsősorban ikreket.

Május közepétől folyamatosan indultak Magyarországról a deportáló vonatok. Az Eichmann által aláírt értesítés általában azonos volt: *„A szállítmány a különleges kezeléshez (Sonderbehandlung) a megadott menetvonalon halad.”*

Eichmann különítménye teljes magyar támogatással, akadálytalanul küldte a szerelvényeket. Menekülésre ekkor már alig adódott lehetőség. A gettózás előtt több volt rá az esély: a szerencsések átszökhettek Szlovákiába vagy Romániába (gyakran cionista szervezetek támogatásával), bujkálhattak az országban vagy elmerülhettek a főváros emberrengetegében. A vidéki gettókból a minden áldozatra kész cionistáknak sikerült néhány tucat fiatal - legtöbbször maguk gyártotta iratokkal – a fővárosba menteni.

Honvédtisztek sok zsidó férfit hívtak be honvédségi munkaszolgálatba a gettókból. A miskolci hadtest területén Horváth Kálmán százados mentett meg sok embert, a X. munkaszolgálatos zászlóalj kiegészítési körzetében pedig Reviczky Imre alezredes. Endre László államtitkár összegzése szerint, 80 000-en lehettek, akik „nem estek bele a külföldre irányuló zsidó munkásszállítmányok csoportjába”. Ez az adat források hiányában ellenőrizhetetlen.

Az ország lakossága körében beérett a folyamatosan gerjesztett faji gyűlölködés. A társadalom többsége passzívan tudomásul vette a kirekesztő rendelkezéseket, közönyösen viselkedett. Ez nagyban megkönnyítette a deportálók dolgát.

Az egyházi személyiségek közül csak kevesen álltak helyt. Észak-Erdélyben Márton Áron püspök, a Dunántúlon báró Apor Vilmos, a győri katolikus egyházmegye püspöke harcolt a zsidókért. Szombathelyen Kovács Sándor püspök a helyi karhatalom vezetőinél, a szószéken, majd a Sztójay-kormány tagjainál is tiltakozott. Felszólalásainak nem volt foganatja, de összeköttetéseivel néhány zsidót megmentett.

Apor püspök a miniszterelnökkel akart tárgyalni az embertelen intézkedések felszámolásáról. Sztójay Döme nem fogadta. A püspök memorandumokat írt, tiltakozásra, pásztorlevél kibocsátására hívta fel az óvatos Serédi Jusztinián hercegprímást. Elítélte a gettózást, *„mely minden emberiséggel és keresztény szellemmel ellenkezik, mely igazságos és tárgyilagos ítélet nélkül büntet ártatlanokat”*. Serédihez intézett június 15-i levele a vidéki deportálásról hallgató egyházi vezetők felelősségére is utalt. *„Hogyan fogunk megállni a történelem előtt – tette fel a kérdést –, ha látszólagos egyetértésben és udvariassági viszonyban maradunk*

egy olyan kormánnyal, amely országszerte a legnagyobb kegyetlenséggel kínoz ezer meg ezer embert, megfosztja őket minden emberi joguktól és asszisztál ahhoz, hogy őket rabszolgamunkára és a halálra deportálják?”

A gettókból (még az elszállítás előtt) kíségtető honvédségi munkaszolgálatra kiemelt férfiak menetét több városban sok nem zsidó sírása kísérte. Bizonyos, hogy a becsületes emberek részvétet éreztek, de tehetetlenek voltak. A csendőri brutalitás többeket megdöbbsentett. Sokan mentegetőztek: „Nem így akartuk”.

A csak vánszorogni tudó zsidókat ütlegekkel hajszolták a vagonokig. Voltak, akiket megrugdostak és puskatussal vertek. Mindez az utcákon, a nyilvánosság előtt történt. A személyi motozásnál minden apró személyes holmit elszedtek. A nőket szülésznők vizsgálták, hogy altestükbe nem rejtettek-e ékszereket. Pécssett a férfiaknak lefekvés előtt ki kellett hordaniuk a nagy istállókból a lótrágyát, utána a minden egyes állásba nyolc-tíz „gettózsídónak” kellett lefeküdni. Hasonló szörnyűségeket éltek meg a kaposváriak is.

A Zentáról, Magyaránizsáról és Zomborból összerelt zsidók csoportját a szegedi szalámigyár sertésólaiba „szállásolták”. A deportálás előtti gyűjtőhely legtöbbször városszéli téglagyár, ipartelep, kiürített major, tanya volt. A bevagonírozás tényét még az őrség (csendőrök) előtt is titkolták, csak a kitűzött nap hajnalán közölték.

A magyarországi deportálás legtöbb adatát Edmund Veesenmayer birodalmi megbízott és Ferenczy László csendőr alezredes jelentései alapján ismerjük. Az utóbbi beszámolt a május 3-a és július 9-e között zajlott eseményekről, a napi „kiszállításról”. Veesenmayer folyamatosan tájékoztatta Berlint. Július 11-én jelentette: előző napig 147 szerelvényel 437 402 zsidót deportáltak egész Magyarország területéről.

A teherszerelvények lánccal, lakattal lezárt vagonajtóit először Kassán nyitották fel. Itt a csendőrkíséret létszám szerint adta át a transzportokat a németeknek. A birkenauai rámpáig különlegesen kiképzett német rendőri osztag (*Schutzpolizei*) őrizte tovább a szerelvényt. „A vagon lezárása után úgy lehetett elhelyezkedni, hogy mindenki a hátizsákjára ült, szorosan egymás mellé. (Volt, ahol a legnagyobb zsúfoltságban, végig álltak – szerző megjegyzi.) Az alkalmatlan ülőhelyről az ember csúszkált le meg fel, a vonat mozgása és saját erőnléte szerint. Ekkor már beállt a nyári meleg. A helyzet egyre rosszabb lett. A levegő- és vízhiány, a táplálkozás hiánya (ha lett volna mit, akkor sem tudtunk volna enni), a meleg lázat okozott. Kisebesedett a száj kívül és belül, a lábak vastagra dagadtak, az ülő részek is kisebesedtek. Sokan tudathasadásos állapotba kerültek”, emlékezett az auschwitzi vagonútra egy túlélő.

2. Az első hetek története Auschwitz-Birkenauban

Május 2. Az első két magyar szerelvény regisztrálása. Az elsőben a kistarcsai internálótáborból április 29-én indított, megközelítőleg 1800, 18 és 50 év közötti életkorú zsidó volt. A másik vonat Bácsstopolyáról érkezett, 2000 munkaképes deportálttal. A szelekció során 486 férfit munkára elkülönítettek, a 186.645-ös sorszámától a 187.130-ig terjedő fogolyszámokat kapták.

A 616 munkára szelektált nő fogolyszámai 76.385 és 76.459, ill. 80.000 és 80.540 között voltak. A fennmaradó 2698 nőt és férfit gázkamrában megölték.

Az SS az életben hagyott magyar foglyokkal a megérkezésről szóló „megnyugtató” híreket íratott. Ezek voltak az ún. Waldsee-levelezőlapok. Repülőgépen Budapestre vitték őket, majd az Eichmann-törzs átadta őket a Zsidók Központi Tanácsának. Onnan a lapokat a zsidó hitközségekhez, gettók tanácsaihoz, a hozzátartozóknak továbbították. A néhány szavas híradás a még „munkára nem szállított” zsidók megtervezésére szolgált.

Május 9. Az ismét lágerparancsnokká kinevezett Rudolf Höss SS-Obersturmbannführer parancsára Auschwitz II. Birkenau táborokat továbbfejlesztették: rámpát építettek, meghosszabbították a vasúti vágányt. Az V. számú krematóriumban égetőkemencéket helyeztek üzembe, mellettük öt (három nagy, két kisebb) árkot ástak a hullák égetéséhez, barakkot építettek nagy tömegek vetkőzéséhez.

Höss rendelkezett a foglyokból álló *Sonderkommando* (különleges bevetési osztag) feltöltéséről. Feladata a krematóriumi munka: hullák átvizsgálása (fogarany kiszedése) és a tetemek elégetése volt. Az ún. Kanada osztag tagjai vették el a vagonokban érkező deportáltak minden holmiját, majd szakszerűen szétválogatták a darabokat.

Május 15. Harmincegy magyar nőt 79438 és 79468 közötti számokon regisztráltak.

Május 16. Az SS Auschwitz II. koncentrációs tábor foglyainak elrendelte az első hosszú barakkzárlatot. Az intézkedésnek az volt az oka, hogy a láger rámpájához deportáltakkal zsúfolt szerelvény érkezett Magyarországról. Az új foglyoknak megparancsolták, hagyják a helyszínen a csomagjaikat, és a férfiak és a nők külön oszlopokban, ötösével sorakozzanak. Ettől a naptól kezdve a krematóriumok minden kéménye füstöt okádott.

Május 17. A magyar szállítmányból 19 zsidót - ikertestvéreket és ikerként születetteket - heftlingként (koncentrációs tábori fogolyként) regisztráltak. További fiatal és egészségesnek talált magyar deportáltakat „depo-heftlingnek” (igénylés esetén munkára küldhető fogolynak) minősítettek. A többieket megölték.

Május 18. Dr. Josef Mengele SS-lágerorvos húsz magyar zsidólányt kiválasztott a kísérleteihez. Az ikertestvérek az A-3622 és az A-3641 közötti fogolyszámokat kapták. További fiatal és egészségesnek talált magyar deportáltakat valószínűleg „depo-heftlingként” a lágerba vezényeltek, a többieket gázkamrába küldték.

Május 19. A magyar szállítmányból hét zsidót - ikerestvéreket és ikerként születetteket heftlingként regisztráltak. További fiatal és egészségesnek talált magyar deportáltakat valószínűleg „depo-heftlingként” a lágerba vezényeltek. A többieket gázkamrába küldték.

Május 20. A magyar szállítmányból a szelekció után 34 zsidót – ikerfivéreket és ikerként születetteket – az A-2507-től az A-2540-ig terjedő fogolyszámokon, 58 zsidónőt - ikerlányokat és ikerként születetteket – az A-5079 és az A-5136 közötti számokon nyilvántartásba vettek. Nagy valószínűséggel további fiatal és egészségesnek talált magyar deportáltakat „depo-heftlingként” a lágerba vezényeltek, a többieket gázkamrában megölték.

A 34 éves Weisz Hermannt a munkácsi téglagyári gettóból deportálták. Auschwitzban „depo-heftling” volt, azután Mauthausenban, Melkben és Ebensee-ben végzett kényszermunkát. Túlélőként az 1945. június 30-án Budapesten hivatalos jegyzőkönyvbe mondta: *„Auschwitzba befutott a szerelvény május 20-án, este 6 óra tájban. Úgy volt, hogy benn alszunk, nem fognak kivagonírozni, mert mielőttünk egy szerelvény befutott, azt kellett előbb kivagonírozni. Mikor már valahogy elhelyezkedtünk alvásra, 10-11 körül kinyitották a vagonajtót és kiszálltunk. Rögtön elválasztottak a családunktól és kiválogattak 450 férfit és 450 nőt, akik munkaképesek voltak.*

Otthonról 3500-an indultunk és ebből 900-an kerülünk lágerba. A többi elment a füstbe. Tudom határozottan, hogy a lágerba fiatal asszonyok és 50 éves, jó karban lévő férfiak sem kerültek. Minket elvittek egy fürdőbe, a többieket pedig a gázkamrába. Ezt biztosan tudom. A fürdőben lenyírtak, fertőtlenítettek és csíkos rabruhát adtak. Amikor vezettek a fürdéshez, láttuk a tüzet, ahol égették az embereket. Gödröket ástak és ott megégették azokat, akiket nem győztek elégetni a kamrákban. Bennünket arrafelé vezettek, mindenki azt hitte, hogy egyenesen a tűzbe visznek. Az egyik imádkozott, a másik sírt vagy kiabált rettenetesen.

Amikor nyíratkozni voltunk, fürdés előtt eloltották a villanyokat. Mondták, mindenki hagyja el a helyiséget, ahol levetkőztünk, de mindenki visszahúzódott, mert féltünk kimenni. Lövöldözés volt és mégis ki kellett menni, egészen mezítelenül, így mentünk a fürdőig. Fürdés után egy blokkhoz (fogolybarakkhoz - szerző megjegyzi.) vittek és egész nap kinn álltunk a sárban. 4 óra tájban kaptunk egy kis ebédet. Tizen egyszerre egy vederből, kanál nélkül. Aztán bevittek bennünket egy blokkba, ahol nagy sár volt. Esett az eső ránk, rettenetes állapotok voltak. Tizenketten aludtunk egy priccsen, takaró nélkül, szalma nélkül. Itt dolgozni nem kellett. Másnap reggel kimentünk és álltunk egészen estig. Így ment négy napig, azután bevagoníroztak és elvittek Mauthausenba. Kétnapi utazás után megérkeztünk. Az volt a fogadtatás, hogy bejött a vagonba egy SS. Mondta, hogy három nap múlva egy ember se fog élni közülünk. Veréssel kísérték bennünket a lágerig.” (Kópia a budapesti Holocaust Dokumentációs Központ Mauthausen gyűjteményében.)

3. A budapesti események, mentési akciók

A zsidó önmentés a Soá magyarországi történetének kevésbé ismert, fontos eleme. A Központi Zsidó Tanács egyes tagjai először arra tettek kísérletet, hogy a felelős, részben még cselekvésre képes magyar köztisztviselőket megnyerjék a magyar zsidók megmentésének. Törekvéseik minimális eredménnyel jártak.

Az Eichmann-stábbal kezdett tárgyalás is mentési kísérletnek tekinthető. Ezt a németek a magyar hatóságok elől is titkolták. Az SS-tisztek és a cionista Budapesti Mentőbizottság (Komoly Ottó, Kasztner Rezső, Szilágyi Ernő, Joel Brand és mások) közötti tárgyalások eredményeként június végén közel 1700 magyar zsidó menekült meg az auschwitzi szelekció elől. Ehhez hozzájárult Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezére, aki a küszöbön álló háborús vereség következményei elől szeretett volna mentesülni.

Himmler számításból mutatott „jóindulatot”. Szűk köre arra épített, hogy a magyar zsidók a szabad – lehetőleg palesztinai – kivándorlásáért dolgozó cionisták úgymond eljárnak a világ zsidóságánál, és segítik Himmler új céljai elérésében. Ez a képtelen hiedelem némi lehetőséget biztosított az időnyerésre.

A zsidó önmentés és ellenállás harmadik vonulata a közvetlen konfrontáció volt. Ezt a cionista ifjúsági mozgalmak vállalták. eltérő politikai felfogású, kisebb-nagyobb zsidó csoportokból álltak. Tagjaik ismerték, valamiképp már megszenvetdék a „végső megoldás” csapásait. A magyarokat ők tájékoztatták a lengyel gettók sorsáról, Auschwitz-Birkenau, a megsemmisítő táborok működéséről. Zömmel illegalitásban vagy annak peremén éltek, több-kevesebb gyakorlatot szereztek a rejtőzködésben.

Önfeláldozóan vettek részt az önvédelem megszervezésében. 1944 nyarán és őszén sokrétű illegális tevékenységet folytattak: üldözötteket szöktettek és menekítettek, rejtékhelyre juttattak, megfelelő iratokról gondoskodtak. Langer Miklós, Grósz Endre és társaik nagy tömegű hamis papírt gyártottak. Értékes segítséget nyújtottak a Budapesti Mentőbizottságnak és mindazoknak, akik a túlélésért küzdöttek.

A Mentőbizottság vezetői és a német tisztek április 25-től Kolozsvárott és Budapesten egyezkedtek. A korrupt SS-tiszteknek a legtöbbet tárgyaló Kasztner Rezső pénzt ajánlott, cserébe kivándorlási lehetőséget, éleket kért. A németek 10 000 teherautót, árukat igényeltek, gyakorlatilag emberkereskedelmet kezdeményeztek. Május végére kitűnt, hogy a német zsarolást, a „vérért árut” tervet az angolok teljes egészében elutasítják. Csupán a feltétel nélküli megadásról voltak hajlandók tárgyalni.

Máig ismeretlen, óriási ellenértékért a Mentőbizottságnak sikerült elérnie, hogy az SS egy magyar zsidó csoportot engedett ki Svájcba. (Tagjait a cionisták választották ki.) A szerelvény a budapesti ferencvárosi pályaudvarról indult és olyan volt, mint Noé bárkája. A magyar zsidóság minden rétegéből, kategóriájából vitt néhányat. Június 30-án 1685 ember utazott el, Bécsen és Linzen át, akik

július 8-án érkeztek Bergen-Belsen lágerének elkülönített részébe. Ez volt az első, ún. Kasztner-akció. Résztevőit végül Svájcba szállították, ahol megérték a háború végét. Sokan visszatértek Magyarországra, hétszázan pedig 1945 augusztusában Palesztinába távoztak.

A Budapesti Mentőbizottság júniusban arról is megállapodott, hogy 15 000 magyar zsidót a németek egyelőre nem Auschwitz-Birkenauba, hanem Bécs mellé, Strasshof/Nordbahn átmenő táborába szállítanak munkára. A legfontosabb is elhangzott: „Gyermekek, öregek, betegek életben maradnak”. Előlegül 100.000 pengőt fizettek a németeknek. A listákra alföldi zsidók kerültek fel: Bajáról már korábban 564, Szeged gyűjtőtáborából 5239, Szolnokról 2628, Debrecenből 6641 ember. A deportáltak a strasshofi pályaudvarra érkeztek. Közülük különböző gazdaságok, vállalatok vagy egyéni vállalkozók a rabszolgavásár körülményei között válogathattak, hogy aztán kényszermunkára szállítsák őket. Hetezren Bécsben és környékén, a többiek pedig vidéken, „családi lágerekben” robotolták végig a háborús hónapokat. Ezekben a csoportokban több ezer zsidó gyermek menekült meg.

A deportálás miatt az ország elszigetelődött. Horthy Miklóshoz eljutott a pápa személyes kérése, Roosevelt elnök fenyegető üzenete, és további tiltakozások is; a kormányzó nemzetközi nyomás alá került. Horthy kibúvót keresett a felelősség alól, a június 26-ára összehívott koronatanácsra készített nyilatkozat-tervezetének II. és III. pontja is ezt tanúsítja.

„II. A zsidókérdés kezelése körül egyre erősebb a közvélemény felzúdulása. Erősen tiltakoznak most már az egyházak is, itt van például a kezemben a protestáns egyházak összes püspökei által aláírt tiltakozás. Most reggel kaptam a Pápa Őszentsége táviratát, amelyben kifejezetten hangsúlyozza, hogy személyesen hozzám fordul ebben az ügyben. Úgy tudom egyébként, hogy külföldi vonalon történtek már egyéb kísérletek is és felkérem Jungerth-Arnóthy követ urat, hogy felszólalásom után erről az urakat tájékoztassa.

Legjobb szeretném azt a kegyetlen és nem a magyar természethez illő megoldást, hogy innen a zsidók deportáltatnak, egyáltalában leállítani. Ha azonban a kormány szerint ezt a németek követelik, ebből nem engednek, vagyis ezen a vonalon kényszer áll fenn, akkor sem engedhetem, hogy ebben a magyar csendőrség működjön közre. Akkor csinálja azt, amit a németek akarnak, az ittlévő német karhatalom. Erre nézve kérem, hogy Faragho altábornagy is legyen szíves véleményt nyilvánítani.

Minden esetre kívánom azonban:

1. hogy azok a zsidó munkaerők, amelyekre szükségünk van, itt visszatartassanak, és pedig családjaikkal együtt. Erre nézve kérem, hogy felszólalásom után Hennyey altábornagy legyen szíves bennünket tájékoztatni;

2. kívánok továbbá garanciát arra, hogy azok a zsidók, akik már eddig kivételezettek, ne vitessenek szabálytalanul gettóba és ne szállíttassanak el, ugyanígy azok is, akiket részemről kegyelmi úton kívánok mentesíteni.

III. A közvélemény tudja, hogy több történt ezen a vonalon, mint amit a németek kívántak és sok helyen kegyetlenségek és embertelenségek követték el. Ezt a közvé-

lemény is Endre László és Baky László államtitkároknak tulajdonítja. Újból hangsúlyozom azt a határozott kívánságomat, hogy Endre László haladéktalanul elmozdítottassék a zsidó ügyek irányításától, Baky László pedig államtitkári tisztétől felmentessék. Nincs észrevételem az ellen, hogy ez a kormánynak valamely politikailag kellemesebb formában történjék, például Endre László kapjon valami külön megbízatást egy kérdés tanulmányozására, például akár a közigazgatás reformjának a tanulmányozására. Bakynál pedig, ha felmentése a Pálffy Fidél-féle csoporttal szemben nehézséget okozna, nincs kifogásom az ellen, hogy Baky helyett maga Pálffy Fidél lépjen be a kormányba, mint tárca nélküli miniszter. (Közlvi: Vádirat a nácizmus ellen. Budapest, 1967. III. kötet, 4-5. old.)

A kormányzóhoz további nemzetközi tiltakozások érkeztek. Felesége révén megkapta a nemzetközi nőszervezetek, svájci protestáns egyházi szervezetek emberséget követelő leveleit is. A Nemzetközi Vöröskereszt elnöke rámutatott „a mérhetetlen szigorra, amellyel a magyar nemzetiségű zsidókkal bánnak”. Hangsúlyozta, hogy „Magyarország nagy és humánus hagyományai nevében esdekelve kérjük a magyar királyi kormányt, minden tőle telhető erővel akadályozza meg, hogy ezekre a borzalmas híresztelésekre a legkisebb ok is adódjon”. A kormányzó augusztus 2-án saját kezű, magyarázkodó választ küldött.

Július elején Horthy kormányzó közbelépése révén a budapesti zsidók egyelőre megmenekültek. A kapukon Dávid-csillaggal megjelölt „zsidóházakba” zsúfolták őket, egy családnak általában egy szoba jutott. Életüket újabb és újabb korlátozások, kijárási tilalom, elkülönítés tette egyre elviselhetetlenebbé. A rendszabályok a menekülésnek is gátat szabtak: „sem keresztény házakban, sem zsidóházak keresztények által lakott részeiben zsidót rejtegetni vagy bármilyen rövid időre befogadni, internálás terhe alatt, szigorúan tilos”.

Ebben az időben Budapesten, a társadalom felsőbb köreiben már ismert volt az ún. auschwitz-i jegyzőkönyv. A Birkenauból április 7-én sikerrel megszökött két fogoly jelentését titokban lefordították, és több példányban terjesztették, közéleti személyiségekhez, így Horthy kormányzó családjához is eljuttatták. A dokumentum megdöbbentő és megrendítő, addig ismeretlen tényeket és adatokat tartalmazott a halálgár felépítéséről és működéséről. A nemzetközi légkör változásainak, a belső hangulat módosulásának egyaránt szerepe volt abban, hogy a kormányzó megakadályozta a magyar karhatalom további részvételét a budapesti zsidóság részletekig megtervezett deportálásában.

A június 24-e óta „csillagos házakba” zárt fővárosi zsidók reménykedtek. Többen a háborúból való magyar kiugrást, voltak, akik a csodát, a megmentő angolszász ejtőernyősöket várták.

A nyári budapesti deportálás nem utolsósorban a semleges államok diplomáciai lépései miatt maradt el. A budapesti zsidómentést a németek által is elfogadott Carl Lutz, Svájc követségi tisztviselője kezdeményezte. Néhány kollégájával együtt végsőkig kitartó, kimagasló személyiségének bizonyult. A zsidó kivándorlás, mint a menekvés egyik lehetősége, folyamatosan napirenden volt,

ám a németektől függött. Július 24-én Weiss Arthur üvegkereskedő fővárosi, Vadász utca 29. szám alatti cégházában megnyílt a svájci követség Idegen Érdekeket Képviseelő Osztályának kivándorlási irodája. Lutz tudomásával és támogatásával lendületes mentőmunka indult. Névlistán készültek, ezek kapcsán az engedélyezett 7000 személy helyett ugyanennyi családnak osztottak ki a kivándorlás lehetőségét biztosító svájci menlevelet.

Közben a Svéd Vöröskereszt is cselekedett. Valdemar Langlet vezette budapesti irodája már május óta adott menlevelet (*Schutzbrief*) az üldözötteknek. Számos intézményt helyezett a védnöksége alá.

A Svéd Királyi Követség a svéd rokonokkal, közelebbi svéd kapcsolatokkal rendelkezőknek Ivan Danielsson követ aláírásával svéd útlevelet, ezzel „védettséget” adott. Raoul Wallenberg svéd követségi titkár július 9-én érkezett Budapestre. Kifejezetten azért jött, hogy segítsen a zsidókon, a költségeket az amerikai Háborús Menekültügyi Bizottság (War Refugee Board) biztosította. A követség „C” osztálya lista alapján 1944 végéig 4500-5000 védlevelet, mentesítő igazolványt (*Schutzpass*) bocsátott ki.

Spanyolország budapesti követsége a Nemzetközi Vöröskereszten keresztül szervezte ötszáz zsidó gyermek és ötven-hetven kísérő Magyarországról Tangerba szállítását. (Nem valósult meg.) Ángel Sanz Briz spanyol ügyvivő visszatérőleg és határozottan fellépett a veszélyeztetett magyar zsidók védelmében. (A zsidómentést Sanz Briz külügyminisztériuma fontos feladatnak tartotta.) Spanyol ideiglenes útlevéllel látott el 352 zsidót, további 1898 pedig – spanyol „rokonsága” okán – spanyol védlevelet kapott. Legnagyobb részük megmenekült. Az ügyvivő elutazása után Giorgo Perlasca olasz kereskedő állt a diplomata helyére, és megtévesztő manőverrel eredményesen tartotta fenn a spanyol védelmet.

A portugál diplomaták mintegy ezer magyar zsidó életét oltalmazták. (Bizonyos kivételezések magyar oldalról is történtek a zsidótörvények alapján. 1944. május 13-ától mentesítési rendelet is létezett. Ennek végrehajtását azonban a bevagonírozások idején a helyi csendőrparancsnokok sokhelyütt megakadályozták.) A mentesítésekért sokat tett Mester Miklós kultuszminiszeri államtitkár és Ambrózy Gyula kabinetfőnök. Főként zsidó professzoroknak, rabbiknak, középiskolai tanároknak, tanítóknak, íróknak, mintegy háromezer személynek szereztek mentesítést Horthy kormányzótól.

A védlevelek birtokosai némileg bátrabban mozoghattak. Az augusztus 2-i kormányülés adatait fenntartással kell kezelnünk. Mégis, a túlzó számok mögött tények rejtőznek, a bujkálás, menekítés egyre kiterjedtebbé vált. Idézet Jaross Andor belügyminiszter összegezéséből: „a Budapesten tartózkodó zsidók létszáma 280.000-re tehető. Zsidó lakásokban 170.000 zsidó van nyilvántartva. A hiányzó 100.000 zsidó keresztény lakásokban elbújva tartózkodik, vagy másutt szerzett magának búvóhelyet. A megkeresztelkedett zsidók száma Budapesten 20.000-re tehető.” Augusztus közepén a németek zsaroló fenyegetőzései miatt a fővárosi zsidók összezárt tömegeiben nagy izgalom, helyenként pánik keletkezett. Lutzhoz és

Wallenberghez fordultak: bírják rá a semleges államok budapesti követségeit, hogy közösen lépjenek fel a deportálással szemben.

Augusztus 21-én Angelo Rotta pápai nuncius, Carl Ivan Danielsson svéd követ, Carlos Braquinho portugál, Ángel Sanz Briz spanyol és Antoine I. Kilchmann svájci ügyvivő jegyzéket intézett Sztójay kormányához. Erélyesen tiltakoztak, hogy „faji eredetük egyszerű ténye miatt üldözzenek és halálba küldjenek embereket”. A keresztény civilizáció nevében kérték, ne legyen több deportálás. A magyar kormány végérvényesen vessen véget ennek az eljárásnak, melynek „sohasem lett volna szabad elkezdődnie”.

Az 1944. augusztus 25-ére tervezett budapesti deportálás – feltehetőleg Himmler állásfoglalása után – elmaradt. Bizonyára közrejátszott a gyors román átállás és Párizs eleste is. Lakatos Géza vezérezredes újonnan alakult kormányával olyan megállapodás született, hogy a zsidó lakosságot a háború érdekeire való tekintettel eltávolítják a fővárosból, vidéken munkára fogják. Előkészületeket tettek a munkaszolgálatra alkalmatlanok, zsidó öregek és gyermekek vidéki táborokba szállítására. Ezt végül a kormány elszabotálta.

Júliustól több internálótábort állítottak fel magyarországi cigányok számára. (A cigány férfiakból az alkalmasak – a zsidóktól eltérően – fegyvert kaptak és sorkatonai szolgálatot teljesítettek.) Szabolcs-Szatmár megye több településén a honvédelmi törvényre hivatkozva mezőgazdasági kényszermunkát végeztek velük, ugyanúgy, mint Dél-Magyarországon, a Duna-Tisza közén, Pest, Heves és Nógrád megyékben. Éheztek, ki voltak szolgáltatva az őreiknek. Több helyütt ismételten összeírták a cigányokat, Székesfehérváron pedig közzétették, hogy a zsidókérdés után a „cigánykérdés elintézése” következik.

A Honvédelmi Minisztérium augusztus 23-án cigány katonai munkásszázadok felállításáról rendelkezett, egy hónap alatt 50-60 századot kívánt felállítani. Csak néhányat sikerült (pl. Móron a 12/1, Dunaszerdahelyen a 14/1 számú századot.), ezek története is feltáratlan. Az 1039/1 számú cigány munkásszázad október 10-12-e között 58 halottat jelentett. Közöttük 21 Kolompár nevű, Kistelekről, Horgosról és Kiskunmajsáról származó cigány férfi volt.

A fővárosi zsidók kora ősszel a túlélésben, a szövetségesek gyors győzelmében reménykedtek. A tervezett kiugrás előtt Horthy kormányzó még kihallgatáson fogadta a zsidóság tekintélyes képviselőjét, Stern Samut. A várva várt kivándorlások ügyében a Mentőbizottság vezetője, Komoly Ottó vette fel a kapcsolatot ifjú Horthy Miklóssal, ám október derekán az új remények elhamvadtak.

4. A deportálás új hulláma

A kormányzó október 15-i proklamációja hallatán sokan megkönnyebbültek. Úgy tűnt, a maradék magyar zsidóság megmenekült. De a németek határozottan cselekedtek, segítségükkel a nyilaskeresztesek vették át a hatalmat. A totális mozgósítás, a rombolás, a nélkülözés és rettegés hónapjai következtek. A személy- és vagyonbiztonság rohamosan csökkent, majd megszűnt.

A szélsőjobboldali Szálasi Ferenc pártvezér, nemzetvezető hívei a német szövetség melletti végső kitartást, totális mozgósítást hirdettek. Bosnyák Zoltán a *Harc. c.* lapjában október 21-én írta: „*a zsidókérdést végleg fel akarjuk számolni, a zsidósággal végleg le akarunk számolni*”. Az öntörvényű terror hamar elszabadult.

A népirtás tömeges zsidó ellenállásba – feltételek, támogatás hiányában – ezúttal sem ütközött. Fogadtatása azonban eltért a tavaszi, kora nyári vidéki deportálásokétól. A társadalom egészséges része meghökélt, országszerte megszaporodtak az emberi együttérzés jelei, konkrét megnyilvánulásai.

Budapesten és az országban mintegy 250 000 zsidó várta rettegve sorsát. Tudták, hogy Szálasiól és híveitől, a fosztogatásra, gyilkolásra kész, gátlástalan csőcseléktől semmi jót nem várhatnak. A magyar „Führer” magát nem antiszemitanak, hanem „aszemitanak” definiálta. A lényegen ez mit sem változtatott. Végső célja a totálisan zsidómentes Magyarország volt.

Hatalomra jutása után rövidesen jóváhagyta, hogy a még Budapesten lévő zsidókból a munkaképeseket indítsák útnak Németországba. Szálasi Veesenmayer követelésére és a Budapestre visszatért Eichmann-nal egyetértve hozzájárult ahhoz, hogy Beregfy Károly honvédelmi miniszter parancsára „adjanak kölcsön” ötvenezer munkaképes zsidót. Elsőként tizenötezer nyi munkaszolgálatost adtak német kézre Hegyeshalomnál. A szerbiai Borban dolgoztatott, majd a nyugati határra hajszolt munkaszolgálatosok között volt Radnóti Miklós költő, akit fegyveres kísérei sokadmagával együtt kivégeztek.

November végén az egyes követségek oltalmába vett, emiatt védettnek nevezett (inkább hitt) munkaszolgálatos századokat is a nyugati határra, sáncmunkára szállították. Ezekben lelt addig menedéket a magyar kultúra, a tudomány több zsidó származású kiválósága. Raoul Wallenberg svéd követségi titkárnak sikerült kimentenie közülük a svéd és a san salvadori védelem alatt álló munkaszolgálatosokat. Közben a honvédelmi szolgálatra bevonult és a kiterjedt razziákon összeszedett fővárosi zsidókat a nyilaskeresztesek főként az óbudai téglagyárba kísérték. A Nemzetközi Vöröskereszt delegátusa, Friedrich Born egykorú jelentése szerint egyszerre 5000-6000 ember zsúfolódott össze a téglagyári szárítóokban. Minden ellátás nélkül, részben a szabad ég alatt éjszakáztak. Egy-három nap után indították útnak őket. November 6-ától egy hét alatt 27 000 foglyot kísérték végig a rendészeti közegek Piliscsabán, Dorogon, Süttön, Szőnyön, Gönyűn, Dunaszegen, Mosonmagyaróváron át Hegyeshalomig. A menet útját eldobott holmik, útszéli, temetetlen holttestek jelezték.

Az SS-nek ígért magyar „kölcsonzsidók” gyalogos oszlopai – Born szerint hetven százalékuk nő volt – rettegve vonszolták magukat a napi harminc kilométeres szakaszokon. Bottal és puskatussal hajtották őket, az úton barakkokban, dunai uszályokon, istállókban, gyárépületekben vagy pajtákban éjszakáztak. Gönyűn legyengült betegek, sérültek tucatjai, halottak feküdtek a földön, és négy kikötött uszály szolgált szállásul. Többen öngyilkosságba menekültek.

A Hegyeshalomba érkezettekről így írtak egy beszámolóban: *„Állapotuk semmiféle más lelki nélkülözés, vagy testi szenvedés által sújtott emberével össze nem hasonlítható”.*

A svájci követség, a Nemzetközi Vöröskereszt, a svéd követség, a pápai nunciatura teherautókat indított a gyalogmenet útvonalára. Megbízottjaik ételment és gyógyszerrel osztoztak, ahol lehetett, menleveleket adtak a menetelőknél. Raoul Wallenberg és Per Anger svéd követségi első titkár november 23-án 153 zsidót mentett ki Hegyeshalomban.

A mentés magyar hősei közé tartozik Újvári Sándor, Elek Béla, dr. Kiss Géza, páter Köhler Ferenc, Dienstl András ny. ezredes, Koller György. Bátor, kitartó helytállásuk miatt elfogták, megkínózták Kelecsényi Évát és Alapy Gábor ny. századost, Raoul Wallenberg munkatársait. Egyes falusi lakosok, lelkészek és tanítók együttérző segítsége ugyanúgy emlékezetes maradt, mint Slachta Margit, Salkaházi Sára szerzetesnő, Sztéhlo Gábor és Keken András lelkészek áldozatos embermentése. A nyugati határszél katonai kűritésekor zsidó munkaszolgálatosok százait védte meg az SS-től Sopronban Almásy Tibor légvédelmi tüzér főhadnagy, laktanyaparancsnok.

November 20-áig az SS átvette a budapesti zsidók többé-kevésbé munkaképes csoportjait. Zurndorf pályaudvaráról vezényelték őket tovább. Több női csoportot Dachaubába, Ravensbrückbe vagy ezek melléktáborába irányítottak, másokat pedig a határ menti erődöket építő kényszermunka-táborokba szállítottak. Ebben a hónapban a komáromi erődrendszerben politikai foglyokat gyűjtöttek össze. Innen cigány családokat és csoportokat, szökött zsidókat deportáltak Buchenwaldba, Dachaubába, Ravensbrückbe.

A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonalon 1945 március végéig harmincöt ezer zsidó kényszermunkás robotolt. Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen, Siegendorf, Kőszeg és környéke sokak számára végállomást jelentett. Kíméletlenül hajszolták a foglyokat, a legyengülteket, betegeket agyonverték, agyonlőtték. Az öthónapos robotnak minden harmadik sáncmunkás áldozatul esett. Ez történt Kőszegről délre, a hármas határig kijelölt Steiermark-Nord erődvonala építésén is.

Felmérhetetlen az a veszteség, amely itt a hazai szellemi életet érte. A sok áldozat közt találhatjuk Szerb Antal irodalomkritikust, Nagy György színészt, a kórusmozgalmat szervező Vándor Sándort, Reiter László könyvkiadót, grafikust, Honti János mesekutatót, Fenyő László költőt, Flesch Imre énekművészt, Tamási György tudományos író, és Vajda János újságíró, költőt is.

1944 utolsó két hónapjában a Szálasi rezsim ötvenezernél több munkaszolgálatost és Budapestről gyalogmenetben elhurcolt zsidót adott át az SS-nek a határon. A közben meghalt, megölt százakról nincs pontos számadat.

5. A pesti gettók

Szálasi nemzetvezető november közepén úgy döntött, hogy Budapesten gettóba költözteti azokat a zsidókat, akiknek nincs érvényes külföldi állampolgárságot igazoló védlevelük, védőútlevelük. Akiknek volt, azok az ún. nemzetközi vagy védett gettóban szorongtak, ami a pesti Duna parton létesült, a Pozsonyi út, Szent István körút és Szent István park kijelölt házaiban. A terület csak nevében volt védett, a felfegyverzett, vérengző nyilasoknak sok esetben kiváló célpontot nyújtott.

November végén kényszerköltözködés kezdődött az új kormány által kijelölt gettóba, a Dohány utca - Nagyatádi Szabó István (ma Kertész) utca - Király utca és Károly körút határolta területre. A zsidóknak annyi holmijuk lehetett, amennyit képesek voltak kézben elvinni. A központi vagy nagygettó vezetői és aktív segítők mindent elkövettek, hogy a még német uralom alatt lévő Európa utolsó, és nagyobb zsidó tömeget magában foglaló gettójának élelmezéséről, életfeltételekről gondoskodjanak.

A nagygettó sorsa összefüggött az ostromolt főváros helyzetének alakulásával. Minél reménytelenebbé váltak a nyilaskeresztesek kilátásai, annál inkább terrorizálták a mindenben kiszolgáltatott tömeget. A diplomáciai védelem, az egyezményekre való hivatkozás alig segített. A felsőbb szervek utasításai sem számítottak. A nyilasok mindennapos rabló, fosztogató és öldöklő hadjáratokat szerveztek a zsidók ellen. A gettóba küldött élelmiszereket megdézsmálták, gyakran elkobozták. Sok zsidó – ugyanúgy, mint a koncentrációs táborokban – a hitben keresett vigaszt. A vallás gyakorlása nem szünetelt, ahogy a gyermekek zsidó szellemű oktatása és nevelése sem.

A halálnegyedben szinte lehetetlen volt szappanhoz és fertőtlenítőszerhez jutni. Állandósult a gyógyszerhiány, elégtelen volt az egészségügyi és a kórházi ellátás. Nem tudták eltemetni a belövésekben, bombázásokban, betegségben és járványban elhaltakat sem.

1945 első napjaitól a holttestek többségét a rituális fürdő épületébe gyűjtötték. Miután megtelt, a hullákat több épület udvarán tárolták. A tetemeket üzlethelyiségekben, a Klauzál téren és másutt halmozták fel. A nemzetközi gettó január 16-án, a nagygettó 18-án szabadult fel. Az utóbbiban háromezer holttest volt temetetlen. Szállítóeszközök híján 2218 halottat több tömegsírba temettek a Hősök Temploma körüli kertben. Máig ott nyugszanak.

A végveszélyben a cionista fiatalok sokrétűen hasznosították illegális tapasztalataikat, és közreműködtek a gettó ellátásában. Folytonosan megújították a papírjaikat és vakmerő akciókat hajtottak végre. Egyes zsidó önvédelmi osztagok alkalmilag nyilas egyenruhát is szereztek, máskor hamis papírokkal, megvesztegetéssel segítettek. Előfordult, hogy tervezett kivégzésekről elvezényelték a nyilas osztagokat. Mentőakciókat szerveztek, a Duna partjáról hoztak vissza kivégzésre szánt zsidó csoportokat. Áldozatos mentőmunkájukban a gyermekek védelmére, ellátására külön figyelmet fordítottak.

A cionisták az önvédelmi harcban súlyos veszteségeket szenvedtek. 1945. január 1-jén a nyilasok agyonlőtték a Mentőbizottság vezetőjét, Komoly Ottót. Elhurcolták, majd kivégezték Weiss Arthurt, a Vadász utcai üvegház ezreket védelmező parancsnokát.

Embértársaik mentéséért mások is életükkel fizettek. Több száz személy letartóztatását akadályozta meg Kudar Lajos csendőr ezredes, az Államvédelmi Központ egyik vezetője. Ellenállásának része volt, hogy a letartóztatási listákat titokban átadta a zsidó ellenállóknak. Kudart leleplezték, a németek kivégezték. Pesterzsébeten Dusák Antal gyári munkás többeket bújtatott a lakásán. A nyilasok rátörtek, védenecit elhurcolták, őt pedig megölték. Zuglóban két zsidó munkaszolgálatos rejtegetéséért Prebich József cipésmestert a lakásán lőtték agyon. A Bauxit Rt. igazgatóját, aki zsidókat bújtatott, terhes feleségével és két kislányával együtt a nyilasházba hurcolták. Dr. Tetétleni Pál és családja többé nem került elő.

A nyilas pártszolgálatosok Budán is öldököltek. 1945. január 14-én Kun páter csoportja meggyilkolta a Maros utcai zsidó kórház százhetven betegét és az ott bujkálókat. 19-én és 21-én ugyanők az Alma utcai zsidó szeretetházban kilencven, a Városmajor utcai kórházban száznegyvenkilenc embert öltek meg.

A hungarista ideológia és politika nevében gyakorolt terror áldozatait tizenötezerre becsülik.

A meggyötört, elhurcolt magyar zsidóság tragédiája 1945 májusában ért véget. A következő adatok *a háborút viselt, megnagyobbodott területű, 14 millió lakosságú Magyar Királyságra vonatkoznak*. Az 1941 augusztusi kőrösmezői deportálásnak, az 1942 januári újvidéki „hideg napoknak”, a kiegészítő munkaszolgálatnak, az 1944-1945 telén végrehajtott nyilaskeresztes gyilkosságoknak legalább ötvenötezer áldozata volt.

Az 1944. évben folyt deportálások során (április vége és december vége között) félmilliónál több magyar zsidót hurcoltak Németországba, és a munkaszolgálatosok közül 25 000-30 000 szovjet hadifogságba került. A háború alatt Magyarország zsidó népessége 200 000 körülire csökkent.

A fővárosi semleges követségek úgynevezett védett házaiban mintegy húszezren találtak menedéket, ez a létszám állandóan változott. A központi vagy nagygettóban százezren is lehettek, a felszabadulást talán hetvenezren érték meg. A főváros háztengerében, a legváltozatosabb helyen meghúzódott,

rejtegetett üldözöttek száma 20 000-25 000 lehetett. Összességében az üldözöttest a fővárosban 120 000-140 000 zsidó élte túl.

Vidéken a túlélők száma – 1945 márciusában – hatvanezer körül lehetett (bujkálók, munkaszolgálatosok), majd az ország mai területére 1945 májusától 1946 szeptemberéig végéig 80 000-85 000 túlélő tért vissza. (Közülük 63 000-en a mai ország-területről származtak.) Stark Tamás kutatásai szerint a háború alatti területet figyelembe véve a túlélők száma 270 000 és 340 000 között lehetett.

A veszteségekről megalapozottan annyi mondható, hogy az 1941. évi népszámlálás alapján a zsidótörvények hatálya alá esett magyarok száma 780 000-820 000 volt, a holokausztnak 550 000-nél kevesebben, de 440 000-nél többen estek áldozatul.

A magyar zsidóság 1944. évi tragédiája az egész magyar nemzet tragédiája lett. A deportálás rányomta bélyegét az ország egész arculatára, társadalmára és gazdaságára. Teljesen átrendezte a zsidóság demográfiáját. A vidéki zsidóság hitközségei elpusztultak, a hagyományos zsidó kultúra legnagyobb része megsemmisült. Ezzel a nemzeti kultúra is pótolhatatlan veszteséget szenvedett.

A magyar zsidók tömeges megsemmisítését a nemzetiszocialista Németország kezdeményezte, és hajtotta végre, de a magyar hetóságok készítették elő, s az ország területén ők biztosították hozzá a feltételeket. 1944 kora nyarán a magyar közigazgatás széleskörű adminisztratív és karhatalmi segítséget nyújtott a deportálásokhoz. Teljesítették (gyakran túlteljesítették) a fajmítosz megszállottjainak követeléseit. A megsemmisítő táborokat, a megannyi fajta lágert, a gázkamrákat a német nácik építették. De a magyar állampolgárok százazreit a Horthy-rendszer hatóságai küldték a halálba. A tragédiát legtöbbször teljes közöny kísérte.

1994-ben a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa jelentős lépést tett a felelősséggel való szembe-sülés, a megbékélés érdekében. A magyar holokausztot, százezrek életének kioltását a huszadik század legnagyobb szégyenének nyilvánították. Közös állás-foglalásuk szerint *„ebben a tragédiában nemcsak az esztelen gonoszság képviselőit terhelte a felelősség, hanem azokat is, akik (...) félelemből, gyávaságból vagy megalkuvásból nem emelték fel szavukat zsidó embertársaik tömeges megalázása, elhurcolása és meggyilkolása ellen. Az ötven évvel ezelőtt végbement katasztrófa idején elkövetett ezen mulasztásokért Isten színe előtt bocsánatot kérünk.”*

IV. rész

Adatok, dokumentumok, bibliográfia a téma feldolgozásához

1. Az üldöztetés megbélyegzése

1. A Magyar Köztársaság álláspontját a zsidók legújabb kori üldöztetéséről az 1946:XXV. törvénycikk tartalmazza. („A magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről”. Megjelent az Országos Törvénytár 1946. évi november hó 15-én kiadott 13. számában)

„A magyar jogfejlődés az emberi jogok kiterjesztésének jegyében haladt. Bár a középkori és rendi felfogásnak megfelelően a magyar történelem során sem érvényesült a mai értelemben vett jogegyenlőség, a magyar jog legalább nem maradt el az általános európai haladástól és fokozatosan kiterjesztette az érvényesülés jogi feltételeinek azonosságát az ország minden rendű, rangú, felekezeti és származású lakosára.

Ezzel a fejlődéssel éles ellentétben már az 1848. és 1919. évi forradalmak után keletkeztek olyan jogszabályok, amelyek az ország lakosainak egy részét izraelita vallásuk, illetőleg elődeiknek az említett vallásfelekezethez tartozása címén az érvényesülésben, nevezetesen a főiskolai műveltség elsajátításában és bizonyos jogok szerzésében korlátozták.

A nemzeti szocialista tévtanoknak a Német Birodalomban bekövetkezett uralomra jutása után a hitleri Németország a propaganda, a diplomáciai nyomás és a terror egész fegyvertárát latba vetette a faji üldözés kiterjesztése érdekében, hogy ezzel a környező országokban készséges segítőtársakat nyerjen imperialista céljainak elérésére. Annál a szoros kapcsolatnál fogva, amely az akkori Magyarország és a nemzeti szocialista Németország között fennállott, hazánk egyre nagyobb mértékben esett áldozatul a faji eszmének. Egyfelől az ország akkori politikai vezetőinek lelkiismeretlen és embertelen magatartása, másfelől egy hazug propaganda által tévútra vezetett közvélemény nyomása juttatta a magyar törvénytárba azokat a törvényeket, amelyek az állampolgárok egy részét jogaiktól fokozatosan megfosztották és a társadalom páriáivá süllyesztették.

Magyarországnak az 1944.évi március hó 19. napján bekövetkezett német megszállása után a faji üldözés démona már minden gát nélkül érvényesült. Rövid hónapok, sőt hetek leforgása alatt rendeleti úton megvalósultak a német nemzeti szocializmus összes célkitűzései a zsidóüldöztetés terén. A vagyoni jogok teljes elkobzásán felül, szünet nélkül, szinte nap-nap után sújtották az érintetteket az emberi méltóságot megcsúfoló

és jogképességüket hovatovább teljesen megsemmisítő intézkedések. Ugyanakkor – a német karhatalmi közegek irányítása mellett – kezdetét vette a vidéki zsidóság teljes deportációja, amelyre még ama korszak jogszabályoknak nevezett rendelkezései sem nyújtottak semmiféle alapot. Ez a deportáció elviselhetetlen munkatáborokba, a gázkamrákba és a halotthamvasztókba vezetett és a magyar zsidóság túlnyomó többségét kiirtotta.

Betetőzte mindezeket az 1944. évi október hó 15. napján uralomra jutott nyilas terror, amely a zsidóüldözés legkegyetlenebb eszközeit a történelemben példa nélkül álló szemérmetlen nyíltsággal vette alkalmazásba sötét céljainak megvalósítására.

Hogy a több évre terjedő, egyre fokozódó és végül a fizikai megsemmisítésre irányuló üldözés mégsem vezetett a magyar zsidóság teljes kipusztítására, hogy az üldözés végrehajtása után a magyar zsidóságnak egy töredéke még életben van, az elsősorban a magyar nép emberszeretetének és a Budapesten működő külképviseleti hatóságok fennkölt gondolkodásának tulajdonítható. Az üldözés legsötétebb napjaiban sem hiányoztak ugyanis nemes lelkek, akik egyházi vagy hivatali működésük keretében, illetőleg magánúton védelmet, oltalmat és menedéket biztosítottak üldözött embertársaik számára. A nemzeti szocialista és nyilas rémuralom megdöntésére irányuló ellenállási mozgalmon kívül úgyszólván ez az egyetlen biztató és felemelő jelensége ama letűnt korszaknak, egyszersmind pedig fényes bizonyága annak, hogy a magyar nép széles rétegei a terror és a megfélemlítő propaganda ellenére is hívek tudtak maradni az örök emberi eszményekhez.

1.§.(1) Magyarország Nemzetgyűlése ünnepélyesen megállapítja, hogy a letűnt uralmi rendszernek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságában meggyalázták és végeredményben többségének – nagyobbrészt külföldi táborokba való – megsemmisítésére vezette: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével. A Nemzetgyűlés mélységes megvetéssel bélyegzi meg ezeket a rendelkezéseket és intézkedéseket.

(2) Megemlékezve a demokratikus kormányoknak azokról a rendeleteiről, amelyek a faji üldözésnek hamis indoklására támaszkodó, a lakosság egy értékes és hazafias részét méltatlanul sújtó, idegen eredetű össze barbár szabályait hatályon kívül helyezték, a jogegyenlőséget visszaállították és ezzel a jóvátétel jogi feltételeit megteremtették: a Nemzetgyűlés egyszersmind a magyar nép elismerését és hálóját nyilvánítja mindazoknak, akik a külső és belső megfélemlítéssel bátran dacolva, önzetlenül és áldozatkészen álltak üldözött embertársaik mellé és ezzel sokezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól. Ezzel kifejezésre jutott a magyar nép egyetemének ellenállása, amely a reakciós rendszerrel szemben is mindaddig megakadályozta a faji üldözés nemzeti szocialista brutalitásainak maradéktalan érvényesülését, amíg a német megszállás és hatalmi erőszak teljessé válása be nem következett. Ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel. (...)

Vincenti Gusztáv – Gál László : Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1946. Budapest, é.n. Franklin Társulat. 104-108. old.

2. A koncentrációs táborok átszervezése

Részlet az SS Gazdasági Igazgatási Főnöksége főnökének 1942. április 30-án kelt leveléből. Tárgy: A koncentrációs táborok felügyeletének beillesztése az SS Gazdasági Igazgatási Főnökség hatáskörébe.

Az SS Birodalmi Vezetőjének
Berlin SW 11
Prinz Albrecht Str. 8

Birodalmi Vezető!

Jelentést teszek Önnek ma a koncentrációs táborok pillanatnyi helyzetéről és azokról az intézkedésekről, amelyeket az Ön 1942. március 3-i parancsának végrehajtása céljából tettem.

1. 1. A háború kitörésekor az alábbi koncentrációs táborok álltak fenn:

a)	Dachau	1939-ben	4 000	ma	8000 fogoly
b)	Sachsenhausen	1939-ben	6 500	ma	10000 fogoly
c)	Buchenwald	1939-ben	5 300	ma	9000 fogoly
d)	Mauthausen	1939-ben	1 500	ma	5500 fogoly
e)	Flossenbürg	1939-ben	1 600	ma	4700 fogoly
f)	Ravensbrück	1939-ben	2 500	ma	7500 fogoly

2. Az 1940 – 1942-es években kilenc újabb tábort rendeztünk be, mégpedig:

- a) Auschwitz
- b) Neuengamme
- c) Gusen
- d) Natzweiler
- e) Gross-Rosen
- f) Lublin
- g) Niederhagen
- h) Stutthof
- i) Arbeitsdorf

3. E tizenöt táboron kívül – amelyek feladatukkal és munkájukkal kapcsolatban a védőőrizetes táborozószolgálat és a parancsnoki törzs összetétele tekintetében teljesen megegyeznek a régi koncentrációs táborok szervezetével – további feladatokat kaptak:

a) Hinzerti SS különleges tábor: parancsnoki törzse és őrszemélyzete alárendelve.

A védőőrizetes tábor a birodalmi biztonsági főnökségek alárendelve. Üzemek, munkalehetőségek nincsenek.

- b) Moringeni ifjúsági védőtábor: üzemek nincsenek
- c) Uckermarki ifjúsági védőtábor: építés alatt

d) *Litzmannstadti ifjúsági védőtábor: tervezés alatt*

4. Az utóbbi hetekben a birodalmi biztonsági főnökség és a *Waffen-SS* parancsnoka *SS*-vezetőket kért az ezen szervek által Rigában, Kijevben és Bobrujszkban tervezett táborok részére.

Heil Hitler!

Pohl SS-Obergruppenführer, a Waffen-SS tábornoka

3. A „felhasználható izomerő” kiaknázása

A Linz melletti mauthauseni koncentrációs tábor kőfejtőiben, az altáborok építkezéseiben, az anyagok kitermelésén, tárnaépítésen foglyok tízezrei robotoltak. 1944 májusától magyar deportáltak is, legnagyobb számban zsidók. Mellettük magyar politikai foglyok (polgári ellenzékiek, újságírók, szakszervezeti vezetők, katonatisztek, arisztokraták) raboskodtak. Voltak fiatal magyar cigányok és Jehova tanúi, valamint a magyar börtönökből kiszállított köztörvényesek is. Regisztrált magyar foglyok (heftlingek) legnagyobb számban a mauthauseni főtáborban, az amstetteni, az ebenseei, a guseni, a hirtenbergi, a lenzingi, a melki altáborokban dolgoztak. A foglyok elhalálózása átlagban:

Időszak	Elhalálózás
1938 augusztus és 1939 ősze között	15 hónap alatt
1939 telétől 1943 nyaráig	6 hónap alatt
1944 végéig	9 hónap alatt
1945-ben	5 hónap alatt

4. A „végső megoldás” 1943 - 1945. eseményeiből

1943. Január

13. Ezeröttszáz zsidó deportálása Radomból Treblinkába.

18-22. Ötezenél több varsói zsidó deportálása, meggyilkolása. Az első varsói gettófelkelés.

Február

5-12. A bialystoki gettó felszámolásának kezdete. Kétezenél több zsidó legyilkolása, fegyveres ellenállás.

24. Szalonikiben gettót létesítenek.

26. Az első cigánycsoportok Auschwitzba érkezése. Külön táborrészbe helyezik őket.

Március

13. Az SS „a főkormányzósági zsidó munkaerő jobb kihasználására” Ostindustrie GmbH-t (Keleti ipari Kft-t) alapít.

15. Megkezdődik a görögországi zsidók deportálása. Az augusztus 18-áig Auschwitz-Birkenauban érkezett 56.000 zsidóból 43.000-et legyilkolnak.

17. A bolgár parlament egyhangú szavazással elveti a deportálási rendelet tervezetét.

Április

5-10. A horvát zsidók két utolsó csoportjának beérkezése Auschwitzba.

19. A varsói gettó felkelésének kezdete.

Május

15. A varsói gettófelkelés felszámolásának utolsó napja. Az SS a gettó területén 56.000 zsidót gyilkolt meg vagy hurcolt el. Az életben maradt felkelők egy részét Treblinkába, 15.000 embert Lublinba, kisebb csoportokat munkatáborokba szállítottak.

Június

1. A lembergi gettó végleges felszámolásának kezdete.

25. Fegyveres felkelés a czestochowai gettóban.

Július

20. Ezerhétyszáz rodoszi zsidó deportálása Athénba.

Augusztus

19. A bialystoki gettó fegyveres felkelése

20. Lázadás a treblinkai koncentrációs táborban. A végsőkig elszánt foglyok megtámadják az SS-őröket, felgyújtják a tábort. Megkísérik a tömeges menekülést, de csak kevesen maradnak életben.

Szeptember

3-4. Az utolsó belga zsidók deportálása.

11-14. A minszki gettó felszámolása. Szinte valamennyi helyi zsidó lakost legyilkolják.

23-24. A vilnai gettó felszámolása.

29. Az utolsó kétezer amszterdami zsidó elhurcolása Westerborkba.

Október

1. Ötszáz dániai zsidó deportálása Theresienstadtba. 423-an életben maradtak.

1-2. A dán lakosság hétezer kétszáz zsidót megment az elhurcolástól.

4. Himmler beszéde Poznanban az SS vezetői előtt a zsidók kitelepítéséről, kiirtásáról, az SS jövőjéről

14. Lázadás a sobibóri táborban. A foglyok a fegyverraktárt elfoglalják, kilenc SS-őrrel végeznek. A lázadást leverik, de többeknek sikerül átszökni a partizánokhoz.

18. A római zsidók első, 1035 tagú csoportját útnak indítják Auschwitzba.

November

3-9. A zsidó lakosok őrizetbe vétele Genovában, Firenzében, Milánóban és Velencében.

14. A zsidók őrizetbe vétele Ferrarában.

1944. *Március*

19. Magyarország német megszállása, a következőkben zsidók csoportos letartóztatása.

27. Ezernyolcszáz zsidó – gyermekek, öregek – legyilkolása Kovnóban.

Április

5. Magyarországon a zsidókat felsőruházatukon 10x10 cm átmérőjű, hatágú sárga csillag viselésére kötelezik.

7. Alfred Wetzler és Rudolf Vrba szökése Auschwitzból. Beszámolójuk alapján készült az ún. auschwitzi jegyzőkönyv.

16. Kárpátalján megindul a gettózás.

30. Az első magyar emberszállítmányok érkezése Auschwitz-Birkenaubába.

Június

17-24. A budapesti zsidóságot a kapun Dávid-csillaggal megjelölt, hatóságilag kijelölt épületekbe, a „zsidóházakba” költöztetik.

30. Általános, sikeres sztrájk Koppenhágában a német megszállók zsidóellenes rendelkezései miatt.

Július

8. A kovnoi gettó felszámolása. Kétezer zsidót megölnek, négyezret gyalogmenetben Németországba indítanak.

23. A Nemzetközi Vöröskereszt küldöttei felkeresik Theresienstadtot.

Augusztus

7-30. Deportálás Lodzból Auschwitzba.

25. A budapesti zsidók deportálása elmarad.

Szeptember

A németek felszámolják a lódzi gettót.

3. Az utolsó holland zsidócsoportokat elszállítják Westerborkból.

Október

6. Az auschwitzi Sonderkommando (krematóriumi fogolyszemélyzet) tagjainak fegyveres lázadása. Felrobbantják a 3. számú krematóriumot.

15. A Szálasi-puccs Budapesten. A zsidók ellen újabb üldöztetés indul.

November

6. A budapesti zsidók deportálási gyalogmeneteit Hegyeshalomra indítják.

December

10. Európa utolsó gettójának lezárása Budapesten.

1945. Január

15. A koncentrációs táborok fogolylétszáma 714.211, az őrségeké 40.000.

18. Megindul Auschwitz és a külső kommandók evakuálása.

A pesti gettók felszabadulnak.

27. A Vörös Hadsereg felszabadítja Auschwitz-Birkenaut.

Március

1. Flossenbürg védőőrizetes tábora 14.824 heftlinget, 1800 fős SS - állományt jelent.

2. Az SS különleges táborát, Hinzentet evakuálják.

Április

11. A buchenwaldi koncentrációs tábor foglyai felszabadítják saját magukat.

15. A brit csapatok felszabadítják Bergen-Belsen koncentrációs tábort.

23. Az amerikai páncélosok felszabadítják Flossenbürgöt. A kiürített táborban 1526 beteg foglyot találnak.

26. Dachau 67 665 foglyot jelent, közöttük 22 100 zsidót. A tábort 29-én az amerikai 7. hadsereg felszabadítja.

28. Az utolsó elgázosítás Mauthausenben. Az áldozatok osztrák ellenállók.

Május

4-5. Az amerikai csapatok felszabadítják Mauthausent, Gunskirchent és Gusent, ezzel együtt tízezernél több magyar deportáltat.

8. Theresienstadtot felszabadítja a Vörös Hadsereg.

A birodalom kapitulációjának idején német területen közel 6 millió külföldi kényszermunkás tartózkodott, emellett két millió hadifogoly, és 750 000, (túlnyomórészt külföldi) koncentrációs tábori fogoly.

5. A Magyar Királyság területén 1939-ben és 1941-ben működő honvéd hadtestek és munkaszolgálatos zászlóaljok:

A hadtest száma és állomáshelye	A munkaszolgálatos zászlóalj száma és állomáshelye	
	1939-ben	1941-ben
I. Budapest	I. Budapest, Soroksári út	I. Bp. Óbuda, Hajógyári sziget
	IX. Esztergom,	IX. Esztergom tábor
II. Székesfehérvár	II. Komárom, II.sz. erőd	II. Komárom
III. Szombathely	III. Pápa, lovassági barakkok	III. Kőszeg
IV. Pécs	IV. Mohács	IV. Mohács
V. Szeged	V. Hódmezővásárhely	V. Hódmezővásárhely
VI. Debrecen	VI. Hajdúböszörmény	VI. Szolnok
VII. Miskolc	VII. Pétervására	VII. Pétervására
VIII. Kassa	VIII. Kassa, Zrínyi utcai barakkok	VIII. Kassa
		X. Nagybánya

1939 és 1941 között a hadseregfejlesztés nyomán jelentős átszervezési intézkedések történtek. Ezek a területi visszacsatolásokkal is összefüggtek, de tárgyalásukra itt nincs mód.

A tényleges munkaszolgálatosok száma, összetétele és besorolási arányai 1941 decemberében:

Hadtest parancsnokság	keret őrszemélyzet)	keresztény munkaszolgálatos	zsidó munkaszolgálatos	Összesen
I	149	628	1984	2761
II.	65	622	3154	3841
III.	66	504	782	1352
IV.	62	322	612	3282
V.	97	2349	2887	5333
VI.	36	35	617	688
VII.	64	530	789	1383
VIII.	69	714	2531	3314
IX.	64	615	1057	1736
Összesen	672	6319	14 413	23 690

Az 1941. április 1-je és 1942. június 30-a között mozgósított tábori és honi munkaszolgálatos századokban a tényleges szolgálatot teljesítő zsidók száma:

1941. április	9629	1942. január	2002
Május	18 834	február	2186
Június	17 257	március	2997
Július	14 560	április	8161
Augusztus	14 892	május	13 808
Szeptember	12 184	június	24 375
Október	7227		
November	4022		
December	2324		

6. Az 1944 nyári, vidéki deportálás során a csendőrkerületekből kiszállítottak és a szerelvények száma:

Övezet	Csendőr-kerület	Gettók, táborok száma	Szerelvények száma	Deportáltak száma
I.	VIII.	16	92	289 357
II.	IV., X.	11		
III.	II., VII.	11	23	50 805
IV.	V., VI.	7	14	41 499
V.	III., IV.	8	10	55 741
VI.	I.	2	8	
Összesen:		55	147	437 402

7. A halálszerelvények

A harmadik részben említettük, hogy az első magyarországi deportáló vonatok 1944. április 28-án és 29-én indultak Auschwitz-Birkenaubába. A tömeges deportálás május 14-én kezdődött. Ezután Kassán át 133 zsúfolt teherszerelvény hagyta el a Magyar Királyság területét. Májusban 64, júniusban 50, júliusban 19 vonat indult.

A kassai vasútállomáson május 14-e és július 20-a között áthaladt, magyar deportáltakat szállító vonatszerelvények adatai :

<u>Időpont</u>	<u>Kassáig honnan jött</u>	<u>Létszám</u>
Május 14.	Nyíregyháza	3200
	Munkács	3169
Május 16.	Kassa	3055
	Beregszász	3818
	Máramarossziget	3007
	Munkács	3629
május 17.	Kassa	3629
	Kassa	3352
	Ungvár	3455
Május 18.	Ökörmező	3052
	Máramarossziget	3248
	Beregszász	3569
	Sátoraljaújhely	3439
Május 19.	Munkács	3025
	Felsővisó	3032
	Mátészalka	3299
Május 20.	Munkács	3222
	Máramarossziget	3104
	Nagyszőlős	3458
Május 21.	Munkács	3026
	Felsővisó	3013
	Nyíregyháza	3274
	Sátoraljaújhely	3290
Május 22.	Munkács	2861
	Máramarossziget	3490
	Ungvár	3335
	Szatmárnémeti	3300
Május 23.	Mátészalka	3298
	Felsővisó	3023
	Nyíregyháza	3272
	Munkács	3269
	Nagyvárad	3110
Május 24.	Beregszász	2602
	Kassa	3172
	Huszt	3328
	Munkács	3080

Május 25.	Ungvár	3334
	Nagyvárad	3148
	Kolozsvár	3130
	Aknaszlatina	3317
	Felsővisó	3006
Május 26.	Huszt	3249
	Szatmárnémeti	3336
Május 27.	Sátoraljaújhely	3325
	Nagyszőlős	3415
	Nyíregyháza	2708
	Ungvár	2988
	Marosvásárhely	3183
Május 28.	Técső	2208
	Dés	3150
	Nagyvárad	3227
Május 29.	Beregszász	860
	Mátészalka	3299
	Kolozsvár	3417
	Szatmárnémeti	3306
	Nagyvárad	3166
Május 30.	Kisvárd	3475
	Marosvásárhely	3203
	Nagyvárad	3187
	Szatmárnémeti	3300
május 31.	Ungvár	3056
	Kolozsvár	3270
	Nagybánya	3073
	Szilágysomlyó	3106
Június 1.	Mátészalka	3299
	Nagyvárad	3059
	Szatmárnémeti	2615
június 2.	Huszt	2396
	Beszterce	3106
	Kolozsvár	3100
	Nagyszőlős	2967
Június 3.	Kassa	2499
	Nagyvárad	2972

	Szilágysomlyó	3161
Június 4.	Szászrégen	3149
	Sátoraljaújhely	2567
Június 5.	Nagyvárad	2527
	Mátészalka	3100
	Nyíregyháza	2253
	Nagybánya	2844
Június 6.	Huszt	1852
	Dés	3160
	Beszterce	2875
	Szilágysomlyó	1584
június 8.	Dés	1364
	Kolozsvár	1784
	Marosvásárhely	1163
június 9.	Kolozsvár	1447
június 11.	Maklár	2794
június 12.	Diósgyőr	2675
	Balassagyarmat	2810
	Diósgyőr	2941
	Diósgyőr	3051
június 13.	Hatvan	2961
	Komárom	2790
	Salgótarján	2310
	Miskolc-Diósgyőr	3968
	Balassagyarmat	1867
június 15.	Léva	2678
	Miskolc	2829
	Érsekújvár	1980
június 16.	Győr	2985
	Komárom	2673
	Dunaszerdahely	2969
június 25.	Debrecen	2286
június 26.	Szeged	3199
június 27.	Debrecen	3842
	Kecskemét	2642
	Nagyvárad	2819
	Békéscsaba	3118
június 28.	Bácsalmás	2737
június 29.	Kecskemét	2790
	Szolnok	2038
	Debrecen	3026

július 5.	Sárvár	3105
	Szombathely	3103
	Kaposvár	3050
július 6.	Pécs	3100
.	Kaposvár	2066
július 7.	Sopron	3077
	Pápa	2793
	Paks	1072
	Monor	3549
	Óbuda	3151
	Sárvár	2204
július 8.	Pécs	2523
.	Óbuda	2997
július 9.	Monor	3065
.	Óbuda	3072
	Budakalász	3072
	Monor	3079
	Békásmegyér	1924
július 20.	Rákoscsaba	1230

Deportáló szerelvényeket küldtek a ma Szlovákiához tartozó Galántán keresztül is, adataikat sajnos nem ismerjük. Június végén egy szerelvény (az un. Kasztner-vonat) Bergen-Belsenbe tartva áthaladt Bécsen, valamint hat deportáló szerelvény érkezett (családos alföldi zsidókkal) a Bécshez közeli Strasshof a.d. Nordbahnra. Ez utóbbiak, közel tizenötezren a mai Alsó-Ausztria, Burgenland és Bécs területén végeztek kényszermunkát.

Szeptemberig titokban folyt a deportálás Sárvárról, alkalmilag Budapestről is. Az internáltakat és foglyokat Auschwitz-Birkenauba szállították. Novemberben és decemberben a német Biztonsági Rendőrség és az Eichmann-kommandó deportáló szerelvényeket indított Buchenwaldba, Dachaubá, Ravensbrückbe, Bergen-Belsenbe és Sachsenhausen-Oranienburgba. Ezekén politikai foglyokat, cigány csoportokat és családokat, nagyobb számban budapesti zsidó nőket, valamint zsidó munkaszolgálatosokat hurcoltak kényszermunkára.

8. A cigányok ellen elkövetett vérengzések

A nyilaskeresztes uralom idején Magyarországon tömegesen gyilkoltak cigányokat is. A felelősség főként a m. kir. csendőrséget terheli.

Az ismertté vált vérengzések ideje és helye:

- október 6.: a Békés megyei Doboz
- november 30.: a Tolna megyei Lengyel
- december és 1945 január: a Fejér megyei Lajoskomárom
- január vége, február eleje: a Veszprém megyei Várpalota és a Zala megyei Lenti, valamint a Veszprém megyei Szolgaegyház község
- Szolgaegyház községben és a Zala megyei Lentiben.

A tömeggyilkosságok története további kutatást igényel

9. Ajánlott irodalom:

A holokausztról és az antiszemitizmusról gazdag irodalom áll rendelkezésre. Rövid válogatásunk most csak a legkönnyebben hozzáférhető és az iskolák számára leginkább hasznosítható műveket sorolja fel:

A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Szerk. Mezey Barna. Kossuth Könyvkiadó, 1986.

Ben-Itto, Hadassa: *A máig élő hazugság.* A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei cáfolata. Budapest, 1999.

Braham L. Randolph: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. 1-2. kötet.* Belvárosi Könyvkiadó, 1997. (Rövidített: *A magyar Holocaust.* Gondolat, 1988.)

Cohen, Asher: *Soá. A zsidó vészidőszak (1933-1945).* Cserépfalvi, 1994.

Ember Mária: *100 kép.* Magvető Könyvkiadó, 1984.

Ember Mária: *Wallenberg Budapesten.* Budapest, 2000. Városháza kiadása

Gilbert, Martin: *Zsidó történelmi atlasz.* Gondolat Könyvkiadó, 1991.

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945.* Századvég, 1992.

Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés – asszimiláció – antiszemitizmus.* Gondolat, 1984.

Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban.* Új Mandátum, 2000.

Karsai László - Molnár Judit (szerk.): *Az Endre-Baky-Jaross per.* Cserépfalvi, 1994.

Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Új Mandátum, 1999.

Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. (Szerk. Szita Szabolcs)

Nemzeti Tankönyvkiadó - Pro Homine-1944 Emlékbizottság, 1994.

Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből.* Pelikán, 1996.

Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény, 1938-1944* Európa, 2001.

Roma Holocaust túlélők emlékeznek. Porrajmos. Roma Sajtóközpont Könyvek 2. Budapest, 2000.

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939-1955.* MTA, 1995.

Szita Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944-1945.* Kossuth Könyvkiadó, 1989.

Szita Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában* MAZSÖK, Budapest, 2000.

Szokolay Katalin: *És a varsói gettó felkelt...* Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939-1945) tanintézeti feldolgozásához. Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ kiadása, 2001.

10. Módszertani segédlet

A Holocaust Füzetek, visszaemlékezések, egyes dokumentumok másolatai, poszterek és képek megtalálhatók a Holocaust Dokumentációs Központban (Budapest, Báthori u. 10. 1054) Telefon/Fax 331-7330, tel. 311-6650. Ugyanitt tanácsokkal szolgálnak az emléknapiok megtartásához, illetve lehetővé teszi, hogy az iskolák kapcsolatba kerülhessenek embermentőkkel. A témában felelős munkatárs dr. Róbert Péter (158 mellék), a pedagógusok továbbképzéséhez dr. Nuber István nyújt segítséget (158 mellék).

A MEASZ Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (1074 Budapest, Dohány u. 16-18.) segítséget nyújt az érdeklődő középiskolák számára a holokauszttúlélőivel való találkozás megszervezésében. A témában felelős munkatársak: Bondi Vilmosné, Lendvai Ernőné és Kende Ernőné. Tel: 343-3900; 343-3898; Fax: 343-3901.

V. rész

Tanácsok és ajánlások

1. Általános elvek

1.1. A holokauszt a magyar állampolgárok közös történelmének része. Vitatható, hogy a **13 évesnél fiatalabb korosztályok szembesülhetnek-e vele**. Az azonban bizonyos, hogy a kisebbek sajátos eszközöket igényelnek, hogy megértsék és átlássák a kirekesztés, a bűnbakképzés és az aktuális események összhatását: hogy felismerjék a kis lépésekben, jelzésekben előre haladó embertelen mechanizmust.

Ennek értelmében az **emléknap legfontosabb programelemeit az általános iskolák 7-8, a középiskolák 9-12; illetve a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok 7-12. évfolyama számára ajánljuk**. Az 5-6. évfolyamok számára célszerű a **zsidó és cigány kultúrtörténetre, mindennapi életre, sajátos szokásokra** koncentrálni a programot összeállítani, mely iskolai szinten megalapozhatja a későbbi években a holokauszt eseményeinek megismerését.

1.2. Az **emléknap megszervezésében és lebonyolításában azok a tanárok és diákok** vegyenek részt, akik **vállalják ezt a feladatot**. Az **együttműködés optimális formája** a sajátos műhelymunka megkívánta **partnerkapcsolat**. Jóllehet az idő rövideje miatt a 2001-es emléknap rendhagyó, hosszú távon az **emléknap előkészítése minden évben november-december táján kezdődjön meg**. Ajánljuk, hogy a **tanárokból és diákokból álló kb. 10-15 fős csoport** (középiskolák esetében 15-20 fő) a **korosztályos sajátosságok** szem előtt tartásával dolgozza ki az **emléknap programját, konzultáljon** az osztályfőnökökkel és a diákokkal (például az osztályfőnöki órák keretében), **koordinálja az előzetes feladatok megoldását**; építse be azokat az emléknap eseménysorába. Vegye fel a **kapcsolatot** azokkal az **intézményekkel, szakértőkkel**, akik az emléknap megszervezésében az iskola segítségére lehetnek; akár **előadóként** is közreműködhetnek.

1.3. Az évről-évre történő megrendezésben fontosnak tartjuk, hogy a **kidolgozás a korosztályos sajátosságok és a folyamat-jelleg** szem előtt tartásával történjen: lehetnek azonos tematikai elemek, de az **emléknap ne váljon rögzített, évről-évre változatlanul ismétlődő iskolai megemlékezéssé**. Az

emléknap lehetőleg **ne legyen „ünnepély”**, hanem például egy tanítási napra koncentrált **iskolai műhelymunka**, melynek középpontjában a 20. század történelme kapcsán a **társadalmi együttélés kérdése** áll. Ebben az értelemben az emléknap az iskolai **társadalomismereti, állampolgári, etikai nevelés meghatározó eseménysorozata**. Fontos, hogy az emléknapon a diákok **minél több interaktív tevékenységformában** vegyenek részt: legyen mód kérdések feltételére, reflexióra, vitára, kiscsoportos megbeszélésre, alkotásra.

Az emléknapon **minél kevesebb „tömeges” program** legyen. Természetesen elképzelhető, hogy egy-egy évfolyam, vagy akár kettő egyszerre néz meg egy **filmet** vagy hallgat meg egy **előadást**. Ezt azonban mindenképpen kövesse egy **kiscsoportos műhelymunka**, ahol feldolgozhatják, elemezhetik a látott-hallott tényeket.

1.4. Az emléknapon a **csoportok szerveződhetnek osztálykeretben**, de fel is bonthatják a hagyományos struktúrákat. A csoportfoglalkozások ideális létszáma maximum **25-30 fő**, hiszen akkor több kiscsoport is alakítható úgy, hogy mindenki szóhoz tud jutni. A korosztályos sajátosságok és az előkészítés technikai lebonyolítása miatt azonban a legegyszerűbb megoldás az, ha a forrásfeldolgozás és az interaktív tevékenységek osztálykeretben zajlanak. A **filmvetítések, előadások** történhetnek ennél **népesebb körben**.

1.5. Az **emléknap** előkészítésében, szervezésében nemcsak a különböző profilú intézmények, hanem maguk az **iskolák is együttműködhetnek**; egyeztetethetik a programra vonatkozó elképzeléseiket; kialakíthatnak közös programokat, vagy közös előkészítő csoportokat.

1.6. Bár a történeti feldolgozottság egyelőre nem teljes, a **holokausztt magyarországi cigány áldozatairól is meg kell emlékeznünk**. A mértekre itt is választ kell keresnünk.

1.7. A holocaust a magyar társadalom 20. századi feldolgozatlan megrázkódtatása, mely a mai napig érzékenyen érinti azokat, akik kortársként élték meg ezt a tragédiát. A múlt felidézése sokakban kelthet fájdalmas emlékeket. Az előkészítés és lebonyolítás közben **minden résztvevőben tudatosítani kell: a személyesen megnyilatkozókkal szemben fokozott figyelemre és empátiára van szükség**.

1.8. A következő **gyűjtemény egy lehetséges kínálat**, melyet az emléknap megszervezésére vállalkozó **iskolai team a helyi sajátosságok alapján tovább gondolhat, kiegészíthet**.

2. Előkészítés, előzetes feladatok

2.1. **Helytörténet; a település és környéke a XX. század első felében** – iskolai **kiállítás**: fotók, újságcikkek, visszaemlékezések (iskolatörténet, életmódtörténet; mesterségek; együtt élő nemzetiségek; vallások, kultúrák, pártok, egyesületek) – helytörténeti kiadványok, korabeli folyóiratok, könyvek, esetleg múzeumi, levéltári anyagok tanulmányozása

Az anyag feldolgozásához a **diákok** kapjanak segítséget: ne csak végignézzék a kiállítást, hanem a **korszak történetéhez kapcsolódó forráskritikai háttér is ismerjék meg**. Pl.: a korszak antiszemita sajtótermékei; azok jellegzetes frazeológiája, a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák egyaránt kiegészítő információt jelenthetnek a holokauszt előzményeinek megértésében. Ez a „médiismeret” foglalkozás összekapcsolható a felsorolásban szereplő más programokkal is. (Pl.: Fehéri Tamás: „Emberekkel történt” c. filmjében számos korabeli, illetve antiszemita sajtótermék szerepel; de másik lehetőségként a zsidótörvények elemzése is számításba jöhet.)

Csoportos és egyéni kutatómunka, melyből az emléknapra kiállítás állítható össze; ez lehet **tematikus**, de lehet **kronológikus** is. A gyűjtésben előzetesen kiosztott feladatrendszer alapján az **összes tanuló** közreműködhet. Ha így történik, akkor a kisebbek elsősorban az életmóddal, szokásokkal, mesterségekkel foglalkozzanak. A kiadványok, források tanulmányozását, összegyűjtését nyolcadiktól felfelé ajánljuk. **Az előkészítés koordinációja osztályfőnöki órán történhet**; ezen az osztályfőnökon túl részt vehet az a tanár vagy diák, aki az iskolai szervező csoportból az adott tevékenységet segíti.

A kiállítással kapcsolatban igen fontos az **együttműködés a családokkal**: a megfelelő tájékoztatás, illetve az anyagok megóvásával kapcsolatos szempontok ismertetése. Ahol **több iskola** van, ott a **kiállítás szerveződhet közösen**; akár a művelődési házban, vagy más megfelelő épületben (akár a polgármesteri hivatal nagyobb termében, ha erre mód nyílik.) Ebben az esetben még fontosabb a korai szervezés; az intézmények közötti együttműködés kidolgozása.

A kiállítás tárgyainak védelme, megóvása igen fontos. Ahol a biztonságos kezelés, leltározás nem oldható meg, ott célszerű másolatokat készíteni azokról a fotókról, cikkekről, amelyeket a kiállításra szánnak. Ezeket az anyagokat később – természetesen a személyes anyagok kivételével, illetve a tulajdonosok beleegyezésével – lehetséges és célszerű oktatási segédanyagokként, forrásokként felhasználni.

2.2. A **kiállítás** további változata lehet a **település könyvtárában a korszakhoz kötődő könyvkiállítás** akkor, ha a könyvtár birtokában vannak **korabeli kiadványok**. (A kiállításba bevonhatóak korabeli újságok, cikkek, fényképek, továbbá a korszakra vonatkozó memoáirodalom; a feldolgozások azonban nem,

mert ezek már nem kordokumentumok. Az anyag feldolgozásához a diákok a 2.1. pontban leírtak szerint kapjanak segítséget.)

2.3. A zsidóság története a régióban: mikor költöztek oda zsidó emberek, milyen gazdasági tevékenységet folytattak, épült-e zsinagóga, van-e zsidótemető a körzetben; milyen emlékek maradtak fenn a korabeli zsidóság életéből; milyen szerepet töltöttek be a település életében, mennyiben vettek részt a település társadalmi életében stb.

Az **etimológiai szótár** segítségével gyűjtsenek olyan, a **magyar köznyelvben használt szavakat**, amelyek **héber eredetűek**.

Ennek a feladatcsoportnak a feldolgozására szerveződhet egy **csoport**, amely **érdeklődő tanárokból és diákokból** áll. Kutatásaik eredményét publikálhatják az **iskolaújság különszámában**; szervezhetnek **kiállítást az ezzel kapcsolatban összegyűjtött tematikus anyagokból** vagy akár **kiselőadás-sorozatot** az egyes csoportokban.

A zsidóság történetéhez kapcsolódó **helytörténeti emlékeket, emlékhelyeket** (pl.: zsinagóga, temető, esetleg zsidók által lakott házak) **az emléknapp keretében meg is látogathatják**; illetve róluk előre összeállított kutatólapok segítségével **kisebbségi csoportokban információkat gyűjthetnek**.

2.4. A zsidó vallás, kultúra, történelem. A hitélet, az ünnepek és a mindennapok sajátos vonásai. E téma feldolgozásához segíthet a **szakirodalom**. Azokban a városokban, ahol ma is működik zsinagóga, közreműködhetnek a **hitközségek tagjai**; ahol erre nincs lehetőség, **segítséget lehet kérni a legközelebbi hitközségtől**: ajánljanak olyan szakembert vagy előadót, aki segítséget nyújthat az iskolának. A mindennapok, szokások és ünnepek gyakorlatias feldolgozását a kisebbek számára ajánljuk; a nagyobbak esetében a vallástörténet és a történelem elvontabb kategóriái is megjelenhetnek.

Ajánlott irodalom:

A zsidó nép világtörténete a patriarchák korától napjainkig.

Összeállította: Élie Barnavi; Torino 1995.

Nicholas de Lange: *A zsidó világ atlasza*. Helikon-Magyar Könyvklub; Budapest 1996.

Chaim Potok: *Vándorlások – A zsidó nép története*. Kultúrtrade Kiadó 1994.

Jacob Allerhand: *A zsidóság története*. Alex könyvek MIOK 1988.

Elena Romero Castello – Uriel Macias Kapon: *A zsidók és Európa – 2000 év története*; Corvina 1994

2.5. Cigány kultúra, történelem, mesterségek. Mióta élnek cigányok a régióban és a településen; melyik cigány csoporthoz tartoznak. Hogyan éltek a cigányok a két világháború között; melyek voltak az alapvető mesterségek, mi-

lyen sajátos kultúrájuk, szokásaik voltak. Melyik felekezetet követték. Hogyan érintkeztek a település többi lakójával, milyen sajátos feladataik voltak a munkamegosztásban betöltött (pl.: vályogvetés, zenélés stb.).

Az etimológiai szótár segítségével gyűjtsenek olyan, a magyar köznyelvben használt szavakat, amelyek cigány eredetűek.

A cigány kultúra, történelem, mesterségek feldolgozására szerveződhet egy **csoport**, amely érdeklődő tanárokból és diákokból áll. Kutatásaik eredményét publikálhatják az **iskolaújság különszámában**; szervezhetnek **kiállítást** az ezzel kapcsolatban összegyűjtött tematikus anyagokból vagy akár **kiselőadás-sorozat** az egyes csoportokban. A téma feldolgozásához segítséget nyújthat a **szakirodalom**, továbbá a tanárképzésben is résztvevő **felsőoktatási szakemberek, szociológusok**. Ezen túl, ha van a településen **cigány kisebbségi önkormányzat**, akkor **segítséget lehet kérni** tőlük a kutatáshoz: akár információt, közreműködést, akár pedig azt, hogy ajánljanak olyan cigány embereket, akik emlékeznek a régi időkre. Készítsenek velük interjút vagy akár hívják meg őket az emléknapra. A mesterségek, szokások gyakorlatias feldolgozását különösen a kisebbek számára ajánljuk.

Ajánlott irodalom:

Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma Budapest, 1999.

„A világ létra, melyen az egyik fel, a másik lemegy” Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből; Szerk.: Szuhay Péter, Baráti Antónia. Budapest, 1993.

2.6. A holokauszt: mikor és hogyan történt a régióban; hol volt a gettó, mikor és hány embert deportáltak; melyek azok a kiadványok, amelyek ezzel kapcsolatban megjelentek a régióról? Mi történt a romákkal a háború alatt; üldözték-e, deportálták-e őket?

2.7. Túlélők; kik tértek haza és mi történt velük később? Elköltöztek-e máshova vagy eltávoztak-e az országból? Esetleg van-e olyan túlélő, aki eljönne az iskolába és beszélgetne a gyerekekkel? (Ez utóbbi igen kényes kérdés, a szereplést senkitől sem szabad elvárni, hiszen óriási teherrel. De ha él a környezetben olyan idős ember, akiről ismert, hogy vállalná, vagy személyes kapcsolatok alapján valaki közvetít; meg lehet szervezni. Akkor a túlélőt el lehet hívni az iskolába, hogy beszélgessen a gyerekekkel. A személyes találkozást azonban alaposan elő kell készíteni és mindenképpen az emléknap végén legyen.)

A **túlélőkkel kapcsolatos kutatásokról** készülhet **cikk** az iskolaújságban vagy tarthatnak róla **kiselőadást**. Igen fontos azonban a **személyiségi jogok védelme**; nevek, címek stb. csak személyes vagy hozzátartozói beleegyezéssel publikál-

hatóak. Szerencsésebb a statisztikai adatok, tények elemzése, de az anonimitás megőrzése. (A személyiségi jogok védelme miatt feltétlenül szükséges erről a követelményről külön szólni.)

3. Módszertan

3.1. Minden feladtnál, illetve feladattípusnál jelöltük, hogy véleményünk szerint mely korosztály számára, milyen időkeretben és módszerekkel ajánlható a feldolgozás. Ezzel kapcsolatban néhány általános kiegészítés:

3.2. Lehetőség szerint bontsuk meg a hagyományos tantermi struktúrát: a diákok és a tanár üljenek körbe a teremben. Fontos, hogy mindenki mindenkit lásson. Kiscsoportos feldolgozás esetén fizikailag legyen mód arra, hogy a csoportok külön dolgozzanak, és ne zavarják egymást. Az összegzés azonban mindig a fentebb vázolt „körbeülős” módon történjék.

3.3. Hangos olvasás: a körben ülők (és a tanár) az ülésrend alapján két-két mondatot olvasnak hangosan a feldolgozandó szövegből. A módszer nagyobb elmélyülést tesz lehetővé, mint a felületesebb néma olvasás, továbbá fejleszti a koncentrációt, a másokra figyelés, másokkal való együttműködés készségét. Technikai előnye, hogy mindenki egyszerre fejezi be a szöveget.

3.4. A feldolgozandó szöveget, továbbá a hozzá kapcsolódó szempontrendszert, illetve feladatokat mindenki kapja meg írásban a feladat ismertetésekor. Adott esetben a szempontrendszer formája lehet kutatólapp, melyen a diákok írásban is rögzítik a válaszokat, észrevételeket.

3.5. Kiscsoportos feldolgozás: általánosan egy-egy csoport létszáma maximum 6 fő; az eltéréseket jelöltük.

Összegzés: nagycsoportban; ez körülbelül egy osztálynyi, 25-30 fő.

3.6. Néhány befogadó-jellegű program (például filmvetítés) esetében a létszám lehet nagyobb is; a feldolgozás, a tételes értékelés, megbeszélés azonban minden esetben maximum 30 fő körüli csoportban történjen.

3.7. Közös összegzés (melyet kiscsoportos megbeszélés előzött meg). Technikája nagyjából kétféle lehet:

1. Csoportonként egy-egy kérdést válaszolnak meg. A többi csoport kérdéseket tehet fel, illetve kiegészíthet, megjegyzéseket fűzhet hozzá.

(Egyszerűbb, informatív, tényszerű válaszokat igénylő kérdések esetében.)

2. Probléma-felvető, elgondolkodtató kérdések esetében, ahol a válaszok igen eltérőek lehetnek, célszerű minden csoportot minden feladatról megkérdezni. Ebben az esetben haladjunk sorban a kérdésekkel, és minden csoportot hallgassunk meg. (Előre figyelmeztessük a diákokat, hogy a bemutatásra pontosan mennyi idejük van. Általában csoportonként 2-3 perc elegendő. Az időbeli feszesség nagyon fontos, mert ha nagyon elhúzódik a bemutatás, akkor lankad a figyelem.) Ha már közben vita alakul ki, akkor célszerű ezt úgy irányítani, hogy maradjon a szoros értelemben vett téma közelében; a messzebbre vezető megjegyzésekre és felvetésekre a kérdések és szempontok számbavétele után fordítsunk időt és ekkor térjünk vissza rájuk.
3. A közös összegzést, vitát a tanár moderátorként vezeti.

4. Tematika

4.1. Kirekesztés, diszkrimináció

4.1.1. Körülbelül 10 perces részlet **Fehéri Tamás: „Emberekkel történt”** c. dokumentumfilmjének I. részéből (az elejétől 1928-ig; a rész ott fejeződik be, ahol Teller Ede és Szilárd Leó kivándorlásáról esik szó. Hitler hatalomra jutása már nincs benne a részletben.)

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: összesen 45 perc;
Korosztály: 10-12. évfolyam

A feldolgozás menete:

I. Mindenki megnézi a filmet. Ezt követően kapják meg a diákok a szempontrendszert, amelyet mindenki röviden elolvas. Ezután újra megnézik a filmrészletet. (Az ismétlésre azért van szükség, mert a dokumentumfilm számos forrásra utal a korabeli médiából. Ezek feldolgozása azonban első látásra nehezen valósítható meg.) Ahol van rá lehetőség, ott elsötétítés nélkül nézzük meg újra a filmrészletet, hogy a diákok akár már közben is feljegyezhesék reflexióikat.

II. Kiscsoportban megbeszélés, jegyzetek készítése az alábbi szempontok alapján:

1. Milyen vádak hangzanak el a zsidósággal szemben? Kapcsolódnak-e ezek a vádak a zsidóság másságához, illetve a felekezeti különbséghez? Van-e egyáltalán felekezethez kötődő kritikai elem?
2. Milyen félelmek fogalmazódnak meg a zsidósággal kapcsolatban? Melyek a zsidóság jellegzetes rasszjegyei a szélsőjobboldali médiában?

Mit sugallnak, mit erősítenek ezek a képek?

3. Milyen konfliktuskezelési eszközök, technikák jelentek meg a filmrészletben: egyéni, csoportos, intézményes (*mindkét részről*)
4. A filmrészlet alapján racionálisak, konkrétan igazolhatóak-e a vádak és a félelmek?

III. Összegzés

4.1.2. Az 1920. évi XXV. törvény a felsőoktatási intézményekbe való beiratkozás szabályairól (numerus clausus). Forráselemzés (kiegészítheti az előző feladatot, ezért ha mindkettőt elvégzik, akkor a sorrend kötött)

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 45 perc; Korosztály: 8-12. évfolyam

„1.§. A tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.

3.§ (...) Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczted részét.”

(Megjegyzés: célszerű tisztázni, hogy a „népfaj” kifejezés egyelőre a nemzetiség szinonimájaként használt fogalom; a vallási hovatartozás és sajátos szociokulturális helyzet alapján külön csoport. Miután a nemzet nyelvi-etnikai és nem vallási kategória, ezért a zsidóságra nézve nem alkalmazzák a nemzetiség fogalmát.)

Feladatok:

1. Hogyan érvényesülhet a gyakorlatban a „nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók” elve? Mi erről a véleményed? Mondj egy-két elképzelt esetet!
2. Mit szólnál ahhoz, ha korlátoznák a felsőoktatásba felvehető nők számát azon az alapon, hogy több a családfenntartó férfi, ezért nekik kell helyet biztosítani? Gyűjts érveket véleményed alátámasztására!
3. Mit szólnál ahhoz, ha magasabb számban határoznák meg a felsőoktatásba felveendő nők számát, mert a nők többen vannak Magyarországon, mint a férfiak? Gyűjts érveket véleményed alátámasztására!

A feldolgozás módja:

A paragrafusokat a tanár hangosan olvassa fel, s tisztázza, ha valaki a megfogalmazás valamely részét nem érti. Ezután először az 1. feladatot beszéljék meg a diákok kiscsoportban 5 percben, s a következő 10 percben összegezzék

véleményüket a többiek számára 2-2 percben. Ha technikailag nehézkes kétféle csoportbeosztást létrehozni, akkor már az 1. feladatot is a 2-3. feladathoz leírt csoportbontásban beszéljék meg.

A 2-3. megbeszéléséhez osszuk négy csoportra az osztályt úgy, hogy két-két lány és két-két fiúcsoport legyen. Az egyik szempontot az egyik lány, illetve fiú csoport kapja, a másikat a másik lány, illetve fiú csapat. A csapatok írásban kapják meg feladataikat, hogy ne befolyásolja őket a másik csoport témája. Keretjáték: a gyerekek országgyűlési képviselők és ezeket az előterjesztéseket kell megvitatniuk, s az érveket lejegyezniük. Szükséges idő: 10-15 perc megbeszélés, az érvek rögzítése, majd közös megbeszélés. Először a 2. feladat megoldását mutatja be a két csapat, majd a 3. feladatot. (Tehát a bemutatás sorrendje kötött.) Ha minden csapat bemutatta véleményét, akkor közös megbeszélés, illetve vita.

(Fontos megfigyelni, hogyan vélekedik az azonos témáról a fiú, illetve lány csapat. Képesek-e elfogulatlanul kritizálni a másik nemet diszkrimináló javaslatot vagy beleesnek abba a csapdába, hogy ami nekik kedvező, azt automatikusan felvállalják. A feladat tükrözi az osztályban kialakult demokratikus készségek fokát.)

4.1.3. Zsidótörvények (intézményes kirekesztés Magyarországon)

4.1.3.1. Az 1938. évi XV. törvény a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosításáról (I. zsidótörvény) – részletek

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 25-30 perc;
Korosztály: 8-12. évfolyam

A feldolgozás módja:

A paragrafusokat a tanár hangosan olvassa fel, s tisztázza, ha valaki a megfogalmazás valamely részét nem érti. Ezután 10 perc alatt kicscsoportban beszéljék meg a kérdésekre adandó válaszokat., s a következő 15 percben összegezzék véleményüket. Az elgondolkodtató kérdéseknél: 1,2,3,6; hallgassuk meg az összes megoldást.

„Felhatalmaztatik a m. kir. Minisztérium, hogy a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása végett szükséges és halaszthatatlanul sürgős intézkedéseket – ideértve az értelmiségi munkanélküliség leküzdése végett szükséges intézkedéseket (...) rendeletben tegye meg..(…)”

4.§. A sajtókamara, úgyszintén a színművészeti és filmművészeti kamara tagjaiul zsidók csak olyan arányban vehetők fel, hogy számuk a kamara összes tagjai számának húsz százalékát ne haladja meg.

7.§. Ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarák tagjaiul a 4. §. első bekezdése alá eső személyeket csak olyan arányban lehet felvenni, hogy számuk az összes tagok számának húsz százalékát ne haladja meg. (...)”

Ebbe a húsz százalékba nem lehet beleszámítani:

b) azt, aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át valamely más bevett felekezetbe...(...)

c) a b) pont alá eső szülőknek olyan leszármazóját, aki nem az izraelita felekezet tagja.”

Feladatok:

1. Ha nem tudod, hogy ez „zsidótörvény” milyen típusú rendelkezésekre gondolnál a törvény címe alapján? Sorolj fel néhány lehetőséget ezekből!
2. Mivel indokolja a törvényt a bevezető rész? Mi a véleményed; megoldja a felvetett problémát a törvény? Érvelj!
3. Gondolkozz el rajta, hogy milyen lehetőségek adódhatnak a bevezetőben megjelölt cél megvalósítására! Találj ki egy-két ötletet!
4. Ki számít zsidónak a törvény szerint?
5. Milyen alapvető polgári szabadságjogokat sért a törvény, amikor egy bizonyos felekezet tagjait hátrányos helyzetbe hozza?
6. Mi a véleményed arról, hogy a törvény az állampolgárokat felekezetük nyilvános megvallására kényszeríti? Tudod-e, hogyan rendelkezik e kérdéssel kapcsolatban a mai magyar alkotmány?

4.1.3.2. Az 1939. évi IV. törvény a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról (II zsidótörvény)

(Kötött sorrend: az I. zsidótörvény után.) Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 45 perc; Korosztály: 8-12. évfolyam

A feldolgozás módja:

A paragrafusokat a tanár hangosan olvassa fel, s tisztázza, ha valaki a megfogalmazás valamely részét nem érti. Ezután 15 perc alatt kiscsoportban beszéljék meg a kérdésekre adandó válaszokat., s a következő 20 percben összegezzék véleményüket. Az elgondolkodtató kérdéseknél (1,5,6;7,9,10) hallgassuk meg az összes megoldást.

„1.§. A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt izraelita az izraelita hitfelekezet tagja volt úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait. (...)

Az első bekezdésben meghatározott személyek közül nem lehet zsidónak tekinteni azt sem, aki

a) az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt lett keresztény hitfelekezet tagjává és azontúl is keresztény hitfelekezet tagja maradt, ha zsidó szülői illetőleg zsidó szülője – amennyiben pedig szülői 1848 évi december hó 31. napja után születtek, ezek zsidó felmenői – az 1849. évi január hó 1. napja előtt Magyarország területén születtek. (...)

3.§. *Honosítás, házasságkötés vagy törvényesítés által zsidó magyar állampolgárságot nem szerezhet.*

Felhatalmaztatik a belügyminiszter, hogy hatálytalanítsa a honosítás (visszahonosítás) útján az 1914. évi július 1. napja után magyar állampolgárrá lett annak a zsidónak honosítását (visszahonosítását), akit életviszonyai nem utalnak arra, hogy az ország területén maradjon. (...)

Zsidónak csak akkor van országgyűlési, törvényhatósági és községi választójoga és zsidót csak akkor lehet országgyűlési képviselőnek, törvényhatósági bizottsági és községi képviselőtestületi tagnak megválasztani, ha ő maga és szülői – amennyiben szülői az 1867. év december hó 31. Napja után születtek, ezeknek szülői is – Magyarországon születtek, és a törvényben meghatározott egyéb előfeltételeken felül hitelt érdemlően igazolja azt is, hogy szülői vagy - amennyiben szülői az 1867. évi december hó 31. Napja után születtek – ezek felmenői az 1867. évi december hó 31. napja óta állandóan Magyarország területén laktak. (...)

Feladatok:

1. Szerinted miért más a két törvény címének megfogalmazása, holott mindkettő ún. zsidótörvény?
2. Próbáld meg a bonyolult szöveg ellenére megfogalmazni, hogy ki a zsidó e törvény szerint!
3. Hány évre visszamenőleg kell beszerezni iratokat a mentességhez?
4. Hány évre visszamenőleg kell beszerezni iratokat a választójoghoz?
5. Képzeld el, hogy a Te családodnak kellene a felsorolt iratokat a nagyszülőkről beszerezni! Te tudod, hogy hova kellene utazni értük? Szerinted mennyi időbe és pénzbe kerülne mindezt előteremteni?
6. Szeretnéd-e, hogy a Te identitásodat automatikusan meghatározzák a szüleid-nagyszüleid alapján? Gyűjts érveket véleményed alátámasztására!
7. Mit jelent a gyakorlatban, hogy „akit életviszonyai nem utalnak arra, hogy az ország területén maradjon”? Konkrét ez a kategória? Mondj egy-két lehetséges esetet álláspontod szemléltetésére!
8. Hány éves állampolgárságot lehet megvonni ezzel a paragrafussal?
9. Egyértelmű, hogy mi az „ország” 1848-1938 között?
10. A mai polgári demokráciákban milyen feltételek szerint működik a választójog? Milyen esetben lehet valakit megfosztani választójogától?

4.2. A holokauszt Európában és Magyarországon

4.2.1. Anna Frank története

Ajánlott korosztály: 7-9. évfolyam (az összes feladathoz a 4.2.1. ponton belül)

Előzetes feladat: Anna Frank naplójának elolvasása;

Feldolgozás: beszélgetés a naplóról. (25-30 fő.) Ha nem mindenki olvasta a naplót, akkor könyvismertető, illetve kiselőadás formájában azok mutassák be először a többieknek, akik olvasták. A kiselőadások elkészítését a tanár segítse szempontokkal, illetve koordinálja úgy, hogy a napló bemutatására kb. 20 perc jusson. Ha sokan, vagy esetleg mindenki olvasta a naplót, akkor a feldolgozás kiegészíthető kiscsoportos megbeszélésekkel, ahol 10-15 percen belül a diákok megbeszélnek a tanár által a naplóval kapcsolatban megadott szempontokat, majd végül közös megbeszélés.

Kiegészítő feladat (előzetesen is kiadható, sőt, hosszabb felkészülési szakasz is kapcsolható hozzá, de kiadható előzetes felkészülés nélkül is): az iskolai színjátszó kör rövid jelenetekben mutassa be a rejtkehelyen élők mindennapjait, vágyait, félelmeit. Az előadáshoz két osztályt is össze lehet vonni (maximum 60 fő), de az előadást követő beszélgetés szűkebb körben (maximum 25-30 fő) történjen. A felkészülés és előadás tanári segítséget és komoly időbeli ráfordítást igényel.

Ugyanannyi időt fordítsunk az előadásra, mint a jelenetek megbeszélésére. Készítsünk elő gondolatébresztő szempontokat, s ha a diákok jobban megnyílnak kiscsoportban, akkor kezdődjön a kiscsoportos elemzés.

Ajánlott irodalom:

Anna Frank világa (A könyvet az Anna Frank Világa 1929-1945 c. kiállítás anyagából állították össze; magyar-angol változat: Anne Frank House; Amsterdam; 1994)

Film: a napló feldolgozása kiegészíthető két, Anna Frank életéről szóló filmmel, amelyeket kifejezetten e korosztály számára (7-9. évfolyam) készítettek. Az Anna Frank Alapítvány elkészítette mindkét film magyarul beszélő változatát.

Dear Kitty (Körülbelül 25 perc a Frank család és Anna történetéről.)

A book of dreams (Körülbelül 25 perc Anna Frank életéről. A kerettörténet: egy holland 13 éves fiú a kilencvenes években a napló olvasása közben, illetve az amszterdami emlékházban tett látogatás alapján szembesül a kirekesztés és a rasszizmus problémájával.)

Szempontok a *Dear Kitty* feldolgozásához:

1. Melyik ország melyik városából származik a Frank család?
2. Melyik évben született Anna?

3. Miért hagyták el hazájukat és hova mentek?
4. Hogyan került német megszállás alá Hollandia?
5. Milyen rendelkezéseket léptettek életbe a zsidók ellen?
6. Milyen hírek terjedtek a keleti munkatáborokról?
7. Miért nem hitték el sokan ezeket a híreket?
8. Hol rejtőzött el a Frank család?
9. Kísérd végig, hogy szabad emberből hogyan válnak rabbá Frankék!
Melyek e folyamatban a legfontosabb állomások, és mi az, amit elvesztenek az egyes fázisokban?
10. Meddig éltek a rejtékhelyen?
11. Hogyan találták meg őket, és mi lett a sorsuk?
12. Hogyan lett könyv a naplóból?

Szemponatok *A book of dreams* feldolgozásához:

1. Hogyan találkozik Martin Anna történetével?
2. Miért ebben a házban rendeztek be múzeumot Annáról és a családról?
3. Hogyan került Martin a házba?
4. Gyűjtsd össze, hogy melyek Anna vágyai és félelmei a filmben!
5. Melyek az életút szempontjából döntő fontosságú események a Frank család életében?
6. Mely társadalmi csoportokat fenyeget, sújt a kirekesztés veszélye a modern Európában?
7. Magyarázd meg, hogyan és miért jelenik meg a sárga megkülönböztető jelzés Martin gondolataiban!
8. Mi a hasonló az antiszemitizmus és az idegengyűlölet között?
9. Melyek azok a kérdések, amelyek a leginkább foglalkoztatják Martint a napló olvasása közben?
10. Milyen megoldást sugall a film befejezése?

Feldolgozási módszer:

Mindenki nézze meg a filmet. Ha mind a kettőt be szeretnék mutatni, akkor is külön nézzék meg és dolgozzák fel. Az egyes szempontokkal közvetlenül a film után foglalkozzanak, amikor még emlékeznek rá.

A filmek végén a diákok külön lapon kapják meg a szempontokat, és kiscsoportban beszéljék meg és írják le a kérdésekre adandó válaszokat. Utána közös megbeszéléssel kiegészítés.

Egy film és a hozzá kapcsolódó csoportos megbeszélések és összegzések körülbelül 60 percet igényelnek. (Kb. 25 perc film, 15 perc csoportmunka; 20 perc megbeszélés és vita.) Mivel sok a filmekhez kapcsolódó kérdés, ezért technikailag ajánlott, hogy a csoportok sorban válaszoljanak a kérdésekre. Természetesen, ha egy csoport válasza eltér, akkor kapjanak lehetőséget, hogy egy

másik csoportnak jutó kérdésre is elmondhassák saját válaszukat. Ugyanígy a kiegészítésre is adjunk módot.

A két filmhez szükséges idő összesen 120 perc. Miután a két film részben azonos elemeket tartalmaz, talán célszerűbb külön-külön, két különböző évben levetíteni őket. Ajánlott sorrend: 1. A book of dreams. 2. Dear Kitty.

4.2.2. Az új rend

Hitler a zsidókérdés „végső megoldását” (*Endlösung*) tűzte ki célul. Ez minden izraelita vallású vagy származása alapján zsidónak minősülő személy meggyilkolását jelentette. Megvalósításában segédkeztek a rendfenntartó szervek, a katonaság és a közigazgatás, illetve a kényszermunkában érdekelt német nagyvállalatok. A gyakorlati kivitelezés a Himmler vezette SS feladata volt. Kelet-Európa megszállt területein a hadsereg nyomában tevékenykedő ún. *Einsatzgruppék*, az SS különleges kommandói tömeges kivégzéseket hajtottak végre.

1942-ig a zsidókérdés végleges megoldását technikai tényezők hátráltatták. Ezért a halálos áldozatok nagy része a gettóban uralkodó állapotoknak: betegségeknek, éhhalálnak esett áldozatul, illetve agyonlőtték őket. A gázkamra-megoldás első változataként speciális teherautókba zárták az áldozatokat, és a rakodótérbe visszavezetett kipufogógázzal ölték meg őket.

A zsidókérdés egész Európára méretezett megoldásáról 1942 januárjában Wannsee-ben, egy Berlin környéki kertvárosban konferenciát szerveztek. A konferenciát követően rendezték be azokat a táborokat – elsősorban Auschwitzban –, amelyek méltán nyerték a halálgyár nevet. A gázzal gyilkolás kapacitása ezzel napi ezres nagyságrendre emelkedett. A zsidókon kívül ezekbe a táborokba kerültek a politikai ellenfelek, homoszexuálisok, Jehova Tanúi és mintegy 220 000 cigány. A táborba érkezett deportáltakat megérkezésük után szelektálták: a munkaképtelen asszonyokat, gyerekeket és öregeket gázkamrába küldték, majd holttestüket elégették. A többieket kényszermunkára vitték. Az I.G. Farben cég például hatalmas gyárat üzemeltetett Auschwitz mellett. A munkafeltételek embertelenek voltak: az itt dolgozó foglyok között rendkívül magas volt a halálozási arány.

Amikor a szövetséges csapatok közeledtek, az őrszemélyzet parancsot kapott arra, hogy semmisítse meg a táborokat, nehogy a tárgyi bizonyítékok és a túlélők az ellenség kezére jussanak. Mivel azonban az örök ekkor már csak saját menekülésükkel törődtek, a bizonyítékok eltüntetése csak részben történt meg. Több táborban likvidálták a járóképtelen foglyokat, a többieket pedig gyalogmenetben hajtották magukkal nyugat felé.

A felszabadított táborokban a korabeli visszaemlékezések és az akkor forgatott filmek szerint a szövetségesek sokkoló állapotokat találtak. A túlélők

egy részét már a legnagyobb gondossággal sem lehetett megmenteni. Több tábornok a kiürítés után a járványveszély miatt fel kellett gyűjteni. A végletesen **legyengült embereket speciális menhelyeken** igyekeztek ápolni. A hozzátartozókat szinte lehetetlen volt felkutatni; **sokszor az egész rokonságból csak egy-egy családtag menekült meg. A volt foglyok nagy része képtelen volt fel dolgozni az átélt traumát, s kevesen szánták rá magukat arra, hogy visszatérjenek eredeti lakóhelyükre.**

(Részlet a Közgazdasági Politechnikum *Genocídium* c. jegyzetéből 42-44. old. Bp. 2000)

A zsidósággal azonos sorsot szántak a cigányságnak is. Németországban a második világháború előtt kb. **25-30 ezer cigány** élt. A nemzetiszocializmus első éveiben a romák faji megítélése nem volt következetes. A náci fajvédők nehezen tudták túltenni magukat azon, hogy az **Indiából érkezett romáktól** bonyolult elvitatni, hogy **árják**. Ennek ellenére az **1935-ös állampolgársági törvény** nemcsak a zsidókat zárta ki a „*német vagy fajrokon vérű állampolgárok*” kategóriájából, hanem a cigányokat is. **1938-tól** Németországban szinte havonta születtek a **romákat sújtó rendelkezések: összeszámlálásuk; választójoguk megvonása, a roma gyerekek kizárása az iskolákból.** Megkezdődött azoknak a **deportálása**, akik nem álltak német parasztok alkalmazásában.

Az **európai romák többsége** már akkor is **Kelet-Európában és a Balkánon** élt. A megszállt **Lengyelországban** a romákat **gettókba** majd **munkatáborokba** küldték; 1942-től megkezdődött **deportálásuk és megsemmisítésük.**

Az **auschwitzzi cigánytáborban** 20 000-nél több embert tartottak fogva. Lucie Adelsberger emlékei szerint az egyik legnagyobb probléma a **vízhiány** volt. A **krematóriumok működése** nemcsak a **fűrt kutakat**, hanem a **tábor környékének felszíni vizeit is elszennyezte.** Az öröknek ásványvizet osztottak. A roma gyerekeket semmiféle fenyegetéssel nem lehetett megakadályozni az ivásban. „*Utolsó kenyéradagjukat odaadták egy pohár fertőzött vízért, és amikor már nem tudtak felállni, négykézláb éjszaka az ágyak alatt a víztartó edényekhez kúszva nyalták ki azokat*” – állítja Adelsberger az 1995-ben Németországban megjelent, *A romák náci népiirtása* c. dokumentumgyűjteményében.

Heinrich Himmler 1944 nyarán adott parancsot az auschwitzzi cigánytábor összes lakójának likvidálására. Kétezer, még munkaképes cigányt más táborokba szállítottak, a többieket gázkamrákba terelték. Egy lengyel túlélő emlékezete szerint: „*Egyik éjjel a férfiak tábora több ezer ember kiabálására ébredt. Amint kiléptünk a barakkokból, láttuk, mi történt. A cigányok táborát fényszórókkal világították meg, cigány férfiakat és nőket, gyerekeket az SS-ek ötösével állítottak sorba, hogy a gázkamrába vigyék őket. De a szerencsétlenek minden erejükkel ellenálltak. A dulakodás egész éjjel tartott, de reggelre a cigányok tábora már üres volt.*”

Az 1939-ben létrehozott **Cseh-Morva Protektorátusban** 1942-ben „**védelmi őrizetbe**” vették a romákat és a zsidókat, ami a gyakorlatban azt jelentette,

hogy helyi vagy németországi koncentrációs táborokba kényszerítették őket. Szlovákiában, noha az ország német csatlós volt, több esély nyílt a túlélésre. Az 1940-es rendelkezés évente kétszer két, **összesen négy hónap munkaszolgálatot** írt elő a számukra, illetve kötelezték őket arra, hogy a **települések külterületeire költözzenek.**

Horvátország, amelyhez Boszniát is hozzácsatolták, kidolgozta a maga **fajelméletét.** A katolikus horvátokat az árják közé sorolták; a **zsidók és romák** mellett a **szerbek** is alsóbbrendű kategóriába kerültek. A Boszniában élő mohamedán romákat azonban kivették a rendelkezés hatálya alól, mert Hitler jó viszonyt óhajtott az olajkincse miatt létfontosságú Közél-Kelettel.

„*A cigányok külső és belső felépítésük okán nem lehetnek hasznos tagjai a nemzetközi társadalomnak, ezért minden zsidó és cigány férfit túszként csapataink rendelkezésére kell bocsátanunk.*” – fogalmazta meg a német megszállás alá került Szerbia egyik vezetője. **Minden egyes partizánok által lelőtt német katonáért száz túszt végeztek ki:** köztük zsidókat és romákat. A túsztok családtagjai részére létrehozták a **sajmitei koncentrációs tábort,** ahol az ajándékba kapott **hordozható gázkamra** segítségével végezték ki az áldozatokat.

Romániában több tudományos összefoglaló is készült a romák okozta fajveszélyről. A deportálás helyett azonban **a kormány a kitelepítést választotta,** miután Hitler Romániának adta a megszállt Ukrajna jelentős részét.

Bár **Bulgária** is csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, **ez az ország volt az egyetlen a csatlósok között, amely végig megtagadta a zsidók és romák deportálását.** Ennek ellenére 1942-től mindkét csoport számára megtiltották a bolgárokkal való házasságkötést, továbbá a férfiakat kényszermunkára kötelezték.

Szerte Európában megemlékeznek a romák által *porrajmosnak* nevezett cigány holocaust áldozatairól.

A **magyar romák** szenvedéstörténetének egyes állomásait ma még homály fedi. Számos esetben ugyanis **regisztrálás, dokumentálás nélkül hurcolták el a cigányokat, vagy lőtték bele őket** a falu szélén sietve megásott **tömegsírokba.**

A korabeli, mintegy **200 000 főre** becsülhető cigányság legnagyobb része a **falvak közelében** élt, és teknővájással, vályogvetéssel, edényjavítással, fémmunkával, kereskedelemmel foglalkozott. Mindez **helyváltoztatást igényelt,** mert egyetlen község ezeket a szakembereket nem tudta egész évben folyamatosan ellátni munkával. A rendeletek nemegyszer homályos megfogalmazása – „kóborló”, illetve „letelepedett munkanélküli” – lehetőséget adtak arra is, hogy egyes településeken a helyi adminisztráció tömegesen szabaduljon meg a cigányoktól. A magyarországi roma holocaust áldozatainak számát 50 000 főre teszik.

(Bernáth Gábor: *Árják Auschwitzban* c. cikke alapján; HVG 1999. augusztus 7. 84-86. old.; Részlet a Közgazdasági Politechnikum *Genocídium* c. jegyzetéből 44-45. old.; 54. old. Bp. 2000.)

Feladatok (mind a két szöveghez):

1. Mit jelent az Endlösung?
2. Mi az az Einsatzgruppe?
3. Hol és mikor dolgozták ki a náciak a zsidókérdés megoldásának európai változatát?
4. Kiket akartak megsemmisíteni a zsidókon kívül?
5. Melyik az a náciakkal szövetsége ország, amely sem a zsidókat, sem a cigányokat nem engedi deportálni?
6. Hogyan nevezik a holocaustot a romák és mikor emlékeznek meg róla?
7. Hányan éltek cigányok Magyarországon a háború idején?
8. Mivel foglalkoztak a cigányok és miért lehetett őket „kóborló”-nak minősíteni?

A feldolgozás két lehetséges módja:

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 45 perc; Korosztály: 10-12. évfolyam

1. Az osztályt két-két csoportra bontjuk. Két-két csoport tanulmányozza ugyanazt a szöveget. A párhuzamos csoportok közül az egyik kivonatot készít a szövegről, a másik válaszol a kérdésekre. (15 perc) Összegzés: egy-egy csoport röviden összefoglalja a kapott szöveg tartalmát, a másik válaszol a kérdésekre.

2. Mindenki megkapja mind a két szöveget. Kiscsoportban elolvassák, majd közösen kutatólapot töltenek ki a kérdések alapján.

4.2.3. A végső megoldás Magyarországon

Fehéri Tamás: *„Emberekkel történt”* c. dokumentumfilm II. rész (A német megszállástól végig; kb. 20-25 perc)

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 60 perc; Korosztály: 11-12. évfolyam

(A filmet nézhetik többen; a csoportlétszám a feldolgozásra vonatkozik.)

Feldolgozás: a film után a megadott szempontok szerint kiscsoportos megbeszélés, majd összegzés.

Szempontok:

1. Vegyétek számba a zsidóságot sújtó megalázó rendelkezéseket! Próbáljátok megállapítani, hogy melyek a legenyhébb és melyek a legmegalázóbb rendelkezések! Próbáljátok sorrendet megállapítani a rendelkezések között!
2. Értékeljétek az elhangzó nyilatkozatokat! Ti hogyan fogalmaztátok volna meg Serédi Jusztinián pásztorlevelét? Írjátok le!
3. Mi történt Auschwitzban a deportáltakkal?

4. Hogyan történt a megsemmisítés?
5. Hogyan rabolták meg az áldozatokat haláluk után? Milyen célból?
6. Hogyan beszél Höss a krematórium működéséről? Milyen tárgyhoz illene ez az előadásmód?
7. Ha Ti kérdéseket tehetnétek fel Hössnek, mit kérdeznétek meg tőle? Írjátok össze!

4.3. Akik csak nézték, és akik cselekedtek

4.3.1. Mit tudtak az emberek?

A holokausztot túlélő Primo Levi gyakran megkérdezték: Tudták-e az átlagos németek, hogy mi folyik ott? Levi kérdéssel válaszolt erre: „Hogyan lehetett volna emberek millióit megölni Európa szívében úgy, hogy senki nem tud róla? A németek többsége – az információszerzés változatos lehetőségei ellenére – nem tudta, hogy mi zajlik, mert nem akarta tudni. Pontosabban mert „nem tudni” akarta. Kétségtelen, hogy az állami terrorizmus rendkívül erős fegyver, nehéz neki ellenállni. De az is kétségtelen, hogy a német nép összességében meg sem próbált ellenállni. Hitler Németországában egy különleges viselkedési szokás terjedt el: akik tudták, nem beszéltek; akik nem tudták, nem tettek fel kérdéseket; akik mégis kérdeztek, azok nem kaptak választ. A tipikus német polgár így érte el és védte meg tudatlanságát, mely elegendő alapot szolgáltatott a náciizmus támogatásához. Becsukta a száját, a szemét, a fülét, erősítette magában a nem tudás illúzióját, s ezzel azt az érzést, hogy nem cinkos abban, ami az ajtaja előtt zajlik.”

(Primo Levi: *Akik odavesztek, és akik megmenekültek*)

A *pusztítás dokumentumai* című könyvében Raul Hilberg bebizonyította, hogy sokaknak volt alkalmuk tudomást szerezni a népirtásról.

„Az áldozatok koncentrációs táborokba szállításában Európa legkülönbözőbb részeiből részt vett a vasutak nagy létszámú vasutas- és tisztviselőgárdája, akik a vonatokat működtették, és akik az adminisztrációt végezték. A vasúti jegyeket egy útra kellett kiállítani. Németország pénzügyminiszterei megpróbálták rátenni a kezüket az áldozatok nyugdíjára, s a bankok halotti bizonyítványt kértek ehhez. A kemencék és a gázkamrák építéséhez szerződések és szabványügyi megállapodások kellettek... A vasút független vállalat volt, nagyon is tisztában döntései következményeivel.

A civil vasúti alkalmazottak, akik az auschwitzi transzportokat irányították, egyszerűen napi feladatként látták el ezt. Független magánemberek voltak, akik saját ügyeikben maguk dönthettek. Senki sem adott ki parancsokat, senki sem jelölt ki külön feladatokat számukra. Az SS-től a vasutakhoz érkező megrendeléseket még csak nem is titkosították, ez ugyanis a bűnösség elismerése lett volna vagy annak a jele, hogy a vasúti bürokrácia közvetítésével valami rendellenes dolog történik. Azok a tisztviselők, akik ezeket a megrendeléseket feldolgozták, pontosan ismerhették Auschwitz célját.”

(Raul Hilberg: *A tisztítás dokumentumai*. 148-149. old.)

A Shoah című film számára Claude Lanzmann interjút készített Walter Stierrel, aki a „különleges vonatok” felelőse volt.

„– Mi a különbség egy különleges és egy menetrend szerinti vonat között?

— A menetrend szerinti vonatra bárki felszállhat, aki jegyet vesz rá, s mehet mondjuk Krakkóból Varsóba. Vagy Varsóból Lembergbe. A különleges vonatot meg kell rendelni. Különlegesen kell a szerelvényt összeállítani, és az utasok csoportos jeggyel utaznak rajta...

— ...de miért volt több különleges vonat a háború idején, mint előtte vagy utána?

— Tudom, mire akar kilyukadni. Az úgynevezett áttelepítési vonatokra utal.

— „Áttelepítés”. Ez az.

— Ez volt a nevük. Ezeket a vonatokat a Birodalmi Szállítmányozási Minisztérium rendelte meg. Kellott tehát egy megrendelés a minisztériumtól...

— Abban az időben többnyire kiket kellett „áttelepíteni”?

— Nem, mi azt nem tudtuk. Csak amikor már nekünk is menekülnünk kellett Varsóból, akkor tudtuk meg, zsidókról, bűnözőkről és hasonlókról volt szó.

— Zsidók, bűnözők?

— Bűnözők. Mindenféle bűnözők.

— Különleges vonatok a bűnözők részére?

— Nem, az csak egy kifejezés volt. Nem lehetett erről beszélni. Hacsak meg nem unta az ember az életét, jobb volt, ha erről egyáltalán nem beszélt.

— De azt tudták, hogy a Treblinkába vagy Auschwitzba tartó vonatok...

— Persze, tudtuk, hogy oda tartanak. Az enyém volt az utolsó körzet; nélkülem ezek a vonatok nem juthattak volna célba. Például egy Essenből indított vonatnak végig kellett haladnia Wuppertal, Hannover, Magdeburg, Odera-Frankfurt, Posen, Varsó stb. körzetén. Szóval nekem kellett...

— Tudta, hogy Treblinka a pusztulást jelentette?

— Természetesen nem tudtam!

— Nem tudta?

— Te jó ég! Hát hogy tudhattam volna? Soha nem voltam Treblinkában. Krakkóban vagy Varsóban dolgoztam, odaszögezve az íróasztalomhoz.

— Ön tehát...

— Egyszerűen egy adminisztrátor voltam a többi közt, semmi más.”

Hilberg elmondta Lanzmann-nak, hogyan folyt a „különleges vonatok” finanszírozása.

„— A zsidókat a vasút elszállította Treblinkába, Auschwitzba, Sobiborba vagy bármely más célállomásra, amennyiben a vasúti szállítást kifizették, ennyi és ennyi pfenninget kilométerenként. A díj a háború idején változatlan maradt. A tíz év alatti gyerekek fél áron, a négy év alattiak ingyen utaztak. A viteldíj egy útra szólt. Az öröknek természetesen retúrjegy kellett, hiszen ők visszatértek eredeti állomáshelyükre.

- Bocsánat, azt mondja, hogy a négy év alatti gyermekek, akiket a megsemmisítő táborokba szállítottak, tehát a négy év alattiak...

- Ingyen utaztak.

- Tehát ők abban a megkülönböztető figyelemben részesültek, hogy ingyen gázosították el őket?

- Igen, ingyen szállították őket. S ráadásul, mivel az, akinek fizetnie kellett, ugyanaz az ügynökség volt, amely megrendelte a vonatokat, tehát a Gestapo, Eichmann irodája, s mivel finanszírozási problémáik voltak, a Reichsbahn (a Birodalmi Vasút) beleegyezett a csoportos kedvezmény megadásába. A zsidók deportálása ebből a szempontból tehát úgy zajlott, mint egy kiránduló csoport utaztatása, akik csoportos kedvezményt kapnak, ha megfelelő számban utaznak. A minimum négyszáz fő volt, mint valami charterjárat esetében. Minimum négyszáz fő. Tehát még ha nem is volt ki ez a létszám, akkor is megérte azt mondani, hogy négyszázan vannak, és az ennek megfelelő félárú díjat fizetni a felnőttek számára is. Ez volt tehát az alapvető szempont. Ezenfelül, ha a kocsik rendkívüli módon beszennyeződtek, ami ugyebár előfordulhatott, hiszen a transzportálás rendkívül hosszú ideig tartott, és a rabok 5-10%-a meghalt útközben, nos akkor a vasút benyújtott egy kiegészítő számlát. De alapjában véve, ha a befizetés megtörtént, a szállítmányozás lezajlott... A Közép-európai Utazási Iroda bonyolította ezeknek a tranzakcióknak egy részét, a jegyek és a számlák kiállítását, vagy ha kisebb szállítmányról volt szó, azt az SS intézte...

- Az említett utazási iroda ugyanaz volt, amely a megszokott, hétköznapi utasokkal is foglalkozott?

- Pontosan. A hivatásos utazási iroda. A Közép-európai Utazási Iroda intézte a zsidók elszállítását a gázkamrákba, a vakációzók szállítását választott üdülőhelyükre, ahogy jött. Ugyanaz az iroda, ugyanaz az elintézési mód a számlákkal, mindennel.

- Nem volt semmi különbség?

- Egyáltalán nem. Mindenki úgy végezte ezt a munkát, mint a többi, mintha a lehető legnormálisabb feladatot kellene végrehajtania... A rendszer az önfinanszírozás elvére épült. Az SS- vagy más katonai egységek elkobozták a zsidók vagyonát, s a bevételből, különösen a banki megtakarításokból, fizettek a szállításokért.

- Úgy érte, hogy a zsidók maguk fizettek a halálukért?

- Ne felejtse el az alapvetet. A megsemmisítési programnak nem volt külön költségvetése. Ezért kellett az elkobzott javaknak fedezniük a fizetési kötelezettségeket.”

(Claude Lanzmann: Shoah 133-135. és 142-144. old.)

Feladat:

1. Hogyan értékeled a Primo Levi által bemutatott magatartást? Általában jellemző az emberekre vagy csak részben? Ha részben, akkor kikre és milyen körülmények között?
2. Kik voltak azok a civilek, akik saját munkakörükben kapcsolatba kerültek a deportálással?
3. Miért különleges vonat a deportáltakat szállító vonat? Miért nem deportáló vonatnak hívják?
4. Mit jelent az áttelepítés?

5. Miért használja a hivatalnok a „zsidók, bűnözők és hasonlók” kifejezést? Mit sugall ezzel?
6. Elhíhető, hogy ha nem volt Treblinkában, akkor Varsóból és Krakkóból nem is tudja, hogy mi történt ott? Mi erről a véleményed?
7. Van-e ellentmondás abban, amit a hivatalnok közöl? Hol?
8. Hogyan lehetett „önköltséges” a megsemmisítő program?

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 45 perc; Korosztály: 11-12. évfolyam

Feldolgozás: hangos olvasással mindenki 2-3 mondatot olvas fel. Utána kicscsoportban megbeszélik a kérdéseket. Összegzés: kérdésenként egy-egy csoport válaszol, de a többiek kiegészíthetik

4.3.2. Akik a mentést választották

4.3.2.1. Egyetlen láncszem

Marion Pritchard utolsó éves egyetemi hallgató volt 1940-ben, Hollandia megszállásakor. 1942-ben Marion egy reggel kerékpárral ment az iskolába, s elhaladt egy zsidó gyermekotthon előtt. Amit akkor látott, megváltoztatta az életét:

„A németek teherautókra rakták a gyerekeket, kisbabáktól kb. nyolcévesekig. A gyerekek zaklatottak voltak, sírtak. Ha nem mozogtak elég gyorsan, a németek felkapták őket a kezüknél, lábuknál vagy a hajuknál fogva, s felhajították őket a teherautóra. Felnőtt férfiak így bánjanak kisgyerekekkel – nem hittem a szememnek. Sírva fakadtam a kétségbeeséstől. Két asszony jött az utcán, s megpróbálták fizikailag beavatkozni. A németek ezt a két asszonyt is feltuszkolták az egyik teherautóra. Ott, a biciklin ülve határoztam el: ha tehetek valamit, hogy az ilyen szörnyűségeket megakadályozzam, megteszem.

A barátaim közül többeknek voltak hasonló tapasztalatai, volt köztünk két zsidó lány, akik nem akartak elrejtőzni. Tízen szövetkeztünk arra, hogy segítünk ennek a két lánynak. Szereztünk nekik árja papírokat; ők természetesen nagyobb kockázatot vállaltak, mint mi. Sok olyan családot ismertek, akik onderduikenre, eltűnésre készültek, mint Anna Frank és a családja. Segítettünk búvóhelyeket keresni, odaköltözni, szereztünk élelmiszert, ruhát, élelmiszerjegyeket, lelki támogatást nyújtottunk a bujkálóknak, és segítettünk az őket rejtegető családoknak. Keresztényként jegyeztettük be a zsidó újszülötteket, s gondoskodtunk az orvosi ellátásról, amikor lehetett.”

A zsidók rejtegetése nagyon nagy áldozatokat kívánt. Marion elmesélte, hogyan rejtegetett egy férfit három gyermekével:

„Az apa, két kislány és csecsemő kislánya beköltözött hozzánk, és sikerült is szerencsésen kihúznunk a háború végéig. A barátaim segítettek felszedni a padlót egy szőnyeg alatt, és egy búvóhelyet építettünk ott a razzia idejére. Ezekre egyre gyakrabban sor került, s egy este alig úsztuk meg.

Négy német jött egy holland náci rendőr kíséretében, és átkutatták a házat. Nem találták meg a rejtékhelyet, de azt már tapasztalatból tudták, hogy érdemes rövid idő múlva visszatérniük az átkutatott házakba, mert a zsidók a razzia elmúltával esetleg előjönnek rejtékhelyükről. A kisbaba elkezdett sírni, így a gyerekeket kiengedtem a rejtékhelyről. És ekkor visszajött a holland rendőr, egyedül. Volt egy kis revolverem, amit az egyik barátomtól kaptam, és soha nem akartam használni. De ekkor úgy éreztem, nincs más választásom, és lelőttem a rendőrt. Az adott körülmények között újra megtenném, de máig foglalkoztat a dolog, úgy érzem, kellett volna más megoldásnak lennie. Ha valaki igazán meg akarta volna tudni, hogyan és hol tűnt el ez a rendőr, kinyomozhatta volna. De az általános vélemény az volt, hogy így egy áruházzal, aki gondot okozhatott, kevesebb lett. Egy helybeli temetkezési vállalkozó segített eltüntetni a holttestet, betette egy másik, „legális” halott mellé. Remélem, hogy ennek a halottnak a családja nem bánna, ha tudná.

Hogy féltém-e? Hát persze. Különösen miután egyszer letartóztattak, majd elengedtek. Volt olyan időszak, amikor a félelem megakadályozott abban, hogy megtegyek valamit, amit pedig megtehettem volna. Meg tudtam persze magamnak magyarázni ezt a nem cselekvést, például, hogy veszélybe sodorhatok másokat, vagy hogy nem kellene kockáztatnom, mert mi történne a három gyerekkel, ha velem valami történik, de tudtam, hogy ez csak magyarázkodás.”

(Marion Pritchard: *Courage to Care*; 29-31. old.)

4.3.2.2. Egy ember, akinek küldetése van

Amikor már sokan úgy vélték, hogy túl késő bármit is tenni az európai zsidóság érdekében, egy harminckét éves svéd üzletember ezeket mentett meg a haláltáboroktól. Raoul Wallenberg 1944 júliusában érkezett Budapestre az amerikai Háborús Menekültek Bizottsága és a svéd kormány megbízottjaként. Hivatalosan a svéd konzulátus titkári pozícióját töltötte be, és felhatalmazása volt útlevelek kiállítására.

Amikor Wallenberg Magyarországra érkezett, 400.000 vidéki zsidót már deportáltak. Budapesten mintegy negyedmilliónyian maradtak. Őket próbálta Wallenberg megmenteni olyan úti okmányok segítségével, melyek szerint az okmány tulajdonosa „A svéd konzulátus védelme alatt áll addig, amíg svédországi kivándorlására sor nem keríthető”. A magyar kormánnyal el tudta fogadtatni az útleveleket, a németekkel azonban nem. Amikor nem engedték meg, hogy a zsidók Németországon keresztül Svédországba utazhassanak, Wallenberg – a

Háborús Menekültek Bizottságától szerzett pénzen – megvett, illetve kibérelt 32 lakóházat Budapesten, és itt, az ún. védett házakban – a mai XIII. kerületi Raoul Wallenberg utca környékén – helyezett el „a svédországi emigrációig” átmenetileg húszezer zsidót.

Wallenberg példája másokat is követésre ösztönzött. Per Anger, a svéd követség attaséja így számolt be erőfeszítéseikről:

Más külföldi konzulátusok, a svájciak, a spanyolok, a portugálok és a pápai nuncius is hozzáálltak hasonló okmányok kibocsátásához. A német megszállás kezdete óta Angelo Rotta, a nuncius rendszeresen folyamodott a magyar kormányhoz, hogy segítsenek a zsidókon... Rottának egyedül kellett dolgoznia, a Vatikán támogatása nélkül lépett akcióba. A svájci követségen Charles Lutz konzul minden erőfeszítést megtett a zsidók megmentése érdekében, útlevelet adott azoknak a zsidóknak, akik korábban palesztinai kivándorlási jogot kaptak a britektől. A kivándorlásnak persze véget vetett az ország német megszállása, de Lutz folytatta a svájci védelmet jelentő okmányok kiállítását mind valós, mind hamis brit engedélyek alapján. A magyar kormány által elismert engedélyek száma mintegy nyolcezer volt, de a svájciak követték a mi példánkat, és ennél jóval több embert vettek a védelmük alá.

A másik jól ismert svájci akció a San Salvador-i képviselő átvállalása volt amerikai kérésre. Több ezer zsidó kapott olyan okmányokat, melyek e dél-amerikai ország állampolgárainak minősítették őket. Valójában San Salvadorban nem éltek állampolgárai Magyarországon, és ezt az amerikaiak is jól tudták. De a lényeg az volt, hogy újabb és újabb lehetőségeket találjanak az emberi életek megmentésére.

Anger szerint a konzulátusok és a Vöröskereszt kb. ötvenezer ember életét mentették meg. Ezeknek majdnem a felét a svédek, Wallenberg működésének köszönhetően. Ahol a zsidók veszélybe kerültek, Wallenberg megjelent, hogy útleveleket állítson ki, vagy más formában nyújtson segítséget. Susan Tabon, egyike az általa megmentett magyar zsidóknak, ezt mondta róla: *„Visszaadta nekünk azt az érzést, hogy még emberek vagyunk. Anyám és én azok között voltunk, akiket egy éjjel elszállítottak a Budapest melletti téglagyárba. nem volt enivaló, nem volt víz, nem volt tisztálkodási lehetőség, nem volt villany. Aztán megjelent Wallenberg, és azt mondta, vissza fog jönni útlevelekkel, illetve ahogy mi neveztük, menlevelekkel, s azt ígérte, hogy megpróbál orvosi ellátásról és tisztálkodó szerekről gondoskodni. Nem sokkal ezután orvosok és nővérek jöttek a zsidókorházból. Wallenberg olyan ember volt, aki személyesen eljött közénk, gondoskodott rólunk, s aki törődött azzal, hogy mi történik embertársaival.”*

Wallenbergnek sikerült azt a hetvenezer embert is megmentenie, akik a nácik által lezárt gettóban laktak. Amikor meghallotta, hogy a nácik minden ott lakó zsidó megölését tervezik, Wallenbert azt követelte, hogy a német parancsnok

akadályozza meg a tömeggyilkosságot. Sokak elképedésére a parancsnok engedelmessé vált. Wallenberg ugyanis azzal fenyegette meg, hogy ha a zsidók meghalnak, a bevonuló oroszokkal elsőként őt fogja felakasztatni.

Mégis, amikor az orosz csapatok felszabadították Budapestet, maga Wallenberg esett áldozatul. Az oroszok azonnal fogságba vetették. Senki nem tudja pontosan, miért tették ezt. És senki nem tudja azt sem, mi történt vele 1945. január 17-e után. Az oroszok hosszú éveken át azt állították, hogy Wallenberg 1947-ben a börtönben meghalt. Többben azonban látni vélték ezután is. 1981-ben az Egyesült Államok tiszteletbeli amerikai állampolgárság megadásával fejezte ki elismerését Wallenberg bátorságáért és hősiességéért. Winston Churchill után ő volt a második ember, aki ezt a kitüntetést kapta.

1988-ban, mikor újra lehetséges lett Magyarországon független, civil kezdeményezéseket elindítani, a Raoul Wallenberg Egyesület az első között jött létre. Célja, hogy ápolja Raoul Wallenberg emlékét, és hogy folyamatosan felemelje a szavát bármiféle etnikai vagy faji megkülönböztetés, üldöztetés ellen.

(Per Anger: *Raoul Wallenberg Budapesten*. Belvárosi Könyvkiadó Budapest, 1999; Harvey Rosenfeld: *Raoul Wallenberg*; Prometheus, 1982. 58. old.)

4.3.2.3. A Reich család története

Reich Adolf 1838-ban Roppában született askenázi zsidó családban. Paszománygyártó műhelyét 1868-ban rendezte be Pesten. Az üzem a századforduló környékén gyárrá bővült.

Reich Adolf kisebbik fia, Aladár, 1884-ben Budapesten született. Szakmai tudását csehországi és németországi textilgyárakban fejlesztette. Hazatérve a kereskedelmi részleget irányította. 28 országgal épített ki kapcsolatokat. A gyár mintegy 50 féle, világszínvonalú rövidáru termékkel rendelkezett. A nyereségből 1928-ban a Váci út 173. szám alatt új gyárépületet rendeztek be, ahol 400, akkor legmodernebb fonógéppel dolgoztak.

Reich Aladár nagy társadalmi és közéleti aktivitással vett részt a különböző gazdasági egyesületekben. Sokoldalú szociális aktivitásának egyik legkiemelkedőbb eseménye a gazdasági válság éveiben üzemeltetett népkönyha volt, mellyel 3 éven át több mint 300 nélkülözőt segített. Szentesen 1936. február 20-án kelt az a levél, amelyben Csongrád vármegye főispánja méltatja azt a segítséget, amelyet a Reich Paszománygyár Rt. a megye ínségben szenvedő lakosságának nyújtott.

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és a pesti izraelita hitközség elnöke 1943. január 8-án írt levelében köszönte meg azt a segítséget, amelyet Reich Aladár kezdeményezésére fivérével együtt nyújtottak a zsidótörvények áldozatainak. „Nemcsak páratlanul nagy az áldozatosság, amelyet azzal tanúsí-

tottak, hogy a munkaszolgálatosok részére saját költségükön nagy mennyiségű ruhaneműt szereztek be és bocsátottak rendelkezésre, hanem ugyanilyen elismerésre méltóan mutatkozott meg az Önök áldozatkészsége, amelyet más zsidó kulturális és szociális célok javára tanúsítottak” – írta a hitközség elnöke. Reich Aladár a zsinagógák és a Szabolcs utcai zsidó kórház fenntartására, a zsidó árvaház növendékei neveltetésére rendszeresen adományozott. A háború befejezése után bőkezűen segítette a holokauszt-túlélők újratelepítését is.

1944. március 19-e után Reich Aladár kérésére kapcsolódott be az embermentésbe a nyolcéves fiát egy katonatiszt özvegyeként egyedül nevelő, az Adria palotában üzlettulajdonos Józán Vilma Krisztina. Félelmet és lehetetlent nem ismerő helytállása következtében menekült meg a Reich család, a gyár számos zsidó származású munkása, Reich Aladár baráti körének több tagja és sokan mások. Krisztina előkelő baráti körrel, több lakással, jó anyagiakkal rendelkezett. Vagyonának jelentős részét a gyermekek és felnőttek védelmében végzett mentőakciók finanszírozására áldozta. Otthonát, családjának és baráti körének lehetőségeit is az ügy szolgálatába állította. Speciális szekrényből nyíló kamrárt készíttetett a razziák alatti mentéshez. Sógornője gödöllői villájának pincéjében sok zsidó üldözöttnek nyújtott menedéket. A budapesti gettó felállítását után rendszeresen élelmiszert vitt az ott élőknek, éjjelenként pedig a Vilma királyné úti zsidó árvaház növendékeinek ellátását segítette. Összeköttetései révén különleges taxi-engedélyt szerzett, ami megkönnyítette a bujkálók szállítását. Több ízben is felkért egy segítőt, aki magas jutalom ellenében német egyenruhába öltözve, hamis papírokkal mentett ki bevagonírozott embereket. Kapcsolatban állt a pápai nunciatúrával és a svéd, illetve svájci követségekkel. Számos menlevelet szerzett be. A mentességi papírok ügyében rendszeresen feljárt a Várba a kormányzói kabinetirodába. (...)

(A História 1999/1-es számában „A Reich család története” c. megjelent cikk alapján)

Feladatok: *(mind a három szöveghez külön-külön)*

1. Tekintsétek át részletesen, hogy milyen egyéni döntések befolyásolták a mentőket! Milyen okok, előzmények alapján születtek meg az egyéni döntések?
2. Hozzájárult-e az egyéni döntésen túl más körülmény a mentéshez, vagy elég volt az egyéni elhatározás?
3. Megjelentek-e anyagi feltételek, anyagi háttér?
4. Megjelent-e sajátos közösség vagy csoport, akinek együttműködése segítette a mentésben?
5. Melyek a „hivatalos” mentés lehetséges formái? *(Milyen okmányokra van szükség, és hogyan lehet ezeket beszerezni?)*

Csoportlétszám: 25-30 fő. A feldolgozáshoz szükséges idő: 60 perc; Korosztály: 9-12. évfolyam

Feldolgozás: *(a három szöveget három csoportban dolgozzák fel)*

1. A csoportok elolvassák a szöveget és megbeszélik a kérdésekre adandó válaszokat. (15 perc)

2. Mindegyik csoport elkészíti az általa elolvasott történethez kapcsolódó csoportos feladatot. (15 perc)

Csoportos feladatok. *(Három csoportban; az olvasott történetről kb. 2 perces jelenet összeállítása és bemutatása a többieknek)*

A. Marion és barátai megszervezik a mentést. Tervezzétek meg a jelenetet! Vegyétek számba, hogy mire van szükség és osszátok szét az egyes feladatokat! Dolgozzátok ki azt is, hogy milyen veszélyek fenyegetik az együttműködést, és hogyan oldjátok meg ezeket a problémákat a siker érdekében! Kikre számíthatok? Miért? Kik azok, akik előtt titkolódnotok kell? Miért?

B. Wallenberg és munkatársai megszervezik a mentést. Tervezzétek meg a jelenetet! Vegyétek számba, hogy mire van szükség és osszátok szét az egyes feladatokat! Dolgozzátok ki azt is, hogy milyen veszélyek fenyegetik az együttműködést és hogyan oldjátok meg ezeket a problémákat a siker érdekében! Kikre számíthatok? Miért? Kik azok, akik előtt titkolódnotok kell? Miért?

C. Krisztina és barátai megszervezik a mentést. Tervezzétek meg a jelenetet! Vegyétek számba, hogy mire van szükség és osszátok szét az egyes feladatokat! Dolgozzátok ki azt is, hogy milyen veszélyek fenyegetik az együttműködést, és hogyan oldjátok meg ezeket a problémákat a siker érdekében! Kikre számíthatok? Miért? Kik azok, akik előtt titkolódnotok kell? Miért?

3. A csoportok röviden bemutatják az általuk elolvasott történetet. Ezután a kérdések alapján értelmezik az eseményeket, majd előadják a jelenetet. (15-20 perc)

4. Kérdések, reflexiók, összegzés. (10-15 perc)

5. A program feldolgozásához ajánlott filmek:

Markus Imhoof: A csónak megtelt (svájci film) (16 éven felülieknek)

Pierre Granier-Deferre: A vonat (francia film) (16 éven felülieknek)

Steven Spielberg: Schindler listája (16 éven felülieknek)

François Truffaut: Az utolsó metró (francia film)

Szabó István: A napfény íze (16 éven felülieknek)

Jeles András: Senkiföldje (16 éven felülieknek)

Gyöngyössy Imre-Kabay Barna: Jób lázadása (16 éven felülieknek)

Elek Judit: Mondani a mondhatatlant - Elie Wiesel üzenete *(dokumentumfilm - 16 éven felülieknek)*

Bárány László: Soá napja *(dokumentumfilm)*

Forgács Péter: Privát Magyarország sorozat: A semmi országa (*dokumentumfilm*)

Forgács Péter: Privát Magyarország sorozat: Örvény (*dokumentumfilm*)

Forgács Péter: Privát Magyarország sorozat: A dunai exodus (*dokumentumfilm*)

Fehéri Tamás: Emberekkel történt I-II. (*dokumentumfilm - 16 éven felülieknek*)

Bokor Péter: Századunk. Végjáték a Duna mentén c. sorozat; 2. rész: Eichmann Budapesten

„Dear Kitty” (Anna Frank Alapítvány)

„A book of dream” (Anna Frank Alapítvány)

„Szemtől szemben önmagunkkal és a történelemmel” videó-gyűjtemény (Hannah Arendt Egyesület, Budapest)

Az összeállítás kiindulópontja a Hannah Arendt Egyesület „Szemtől szemben önmagunkkal és a történelemmel” c. oktatási programja, melynek taneszközei: szöveggyűjtemény, videótár és tanári kézikönyv. A szervezet akkreditált tanárképzésére a szaktárgyi hovatartozástól függetlenül várjuk a program iránt érdeklődő kollégák jelentkezését. Hannah Arendt Egyesület Budapest, Izabella utca 46. 1064.

Az érdeklődő diákok csatlakozását a Dialogue for the Future program; Diósi Alojzia; Hannah Arendt Egyesület; Budapest, Vendel u. 3. 1096; e-mail: lulu@poli.hu; tel.: 06-1-215-49-00; fax: 06-1-215-49-06 címen és hívószámokon várjuk.

Nevek és fogalmak magyarázata

Alfred Dreyfus:

francia vezérkari százados, 1894-ben hazaárulás hamis vádjával lefokozták, életfogytiglani fegyházra ítélték és az Ördög-szigetre (Francia Guyana) száműzték. Zsidó származása miatt perét széleskörű antiszemita uszítás kísérte. Érdekében Émile Zola író vezetésével köztársasági mozgalom indult. 1906-ban Dreyfust felmentették és rehabilitálták.

annektálás:

egyres területek valamely országhoz csatolása, elfoglalása megegyezéssel vagy erőszak alkalmazásával.

Anschluss:

„csatlakozás”, gyakorlatilag más állam, vagy intézmény erőszakos bekebelezése. Ausztria Németországhoz csatolása.

antijudaizmus:

a zsidóellenességnek az a formája, amely a zsidó vallás ellen irányul.

antimarxizmus:

a marxista világnézettel szembenálló, a marxizmust ellenző, azzal ellentétes irányzat.

antiszemitizmus:

a zsidósággal mint vallási vagy népcsoporttal, illetve a zsidókkal mint egyénekként szembeni előítéletes, ellenséges és kirekesztő nézetrendszer, politikai ideológia, társadalmi és politikai mozgalom.

arizálás:

árjásítás. A zsidók kiszorítására hozott állami intézkedések, zsidó alkalmazottak elbocsátása, a zsidó vagyon nem zsidó (árja) kézbe adása.

askenáz:

héber szó, eredetileg germánt jelent. A kelet-európai zsidóság jelzője, mely a történelem folyamán német kultúrhatás alá került és egy ideig, vagy mindvégig jiddis nyelven beszélt. A holokauszt áldozatainak többsége az askenáz zsidók közül került ki.

asszimiláció:

teljes hozzáidomulás egy nyelvhez vagy kultúrához, beolvadás egy népbe vagy egy közösségbe, fokozatos beépülés egy adott társadalmi csoportba.

Balfour-nyilatkozat:

Arthur James Balfour angol konzervatív párti politikus, 1916-1919 között külügyminiszter. Az 1917 novemberében tett nyilatkozatában

megígérte, hogy a zsidók az első világháború után Palesztinában „nemzeti otthont” teremthetnek maguknak.

Cion bölcseinek jegyzőkönyvei:

Szentpétervárott 1903-ban, majd 1905-ben újra kiadott gyűlöletkeltő röpirat. Egy állítólagos titkos zsidó világkormány (a Cion bölcsei) üléseiről készült jegyzőkönyveket tartalmazza. A később független (svájci) bíróság előtt hamisítványnak minősített borsúra többek között a titkos zsidó összeesküvésről, a nemzetközi zsidóság világuralmának megteremtéséről, a keresztény államok társadalmi és gazdasági alapjainak megsemmisítéséről szól. A század folyamán világszerte elterjedt, számos kiadásban, variációban megjelent, magyarul is.

cionizmus:

a zsidóságnak Izraelben (Erec Izrael) való összegyűjtésén és letelepítésén dolgozó nemzeti mozgalom. Követői, a cionisták számos politikai irányzatot képviselnek.

deportálás:

idegenbe, kényszerlakhelyre, koncentrációs táborba hurcolás.

diszkrimináció:

az egyenlő elbánás elvének megtagadása, azzal ellentétes eljárás, fokozottan hátrányos megkülönböztetés.

emancipáció:

egyenjogúsítás, korábbi függő helyzetből, alárendeltségből, korlátozások alóli felszabadítás. Az emancipáció révén a zsidók mint állampolgárok váltak egyenrangúvá az ország többi lakójával, azaz eltörölték a rájuk vonatkozó korlátozó rendeleteket.

faj:

először a biológiában használt, de az irodalomban is ismert fogalom az öröklődő *sajátosságukban megegyező élőlények összességének, átvitt értelemben egy népnek* a megjelölésére. A 19. század végén, a 20. század elején honosodott meg a politikai *ideológiában*. Így jött létre a *teljesen tudománytalan fajelmélet, mely a különböző emberfajták, vagy rasszok állítólagos egyenlőtlenségén* alapult. A „faji felsőbbrendűség” eszméjével a náci saját antiszemitizmusukat vélték igazolni. (Lásd még: rasszizmus).

gettó:

a középkori zsidónegyed, a hitleri Németország által megszállt területeken a zsidók számára kényszerlakhelyként kijelölt, szigorúan őrzött, szűk településrész.

heftling:

koncentrációs táborba zárt, regisztrált fogoly.

depo-heftling:

szükség szerinti munkaignyítésre tartalékolt, koncentrációs tábori fogoly.

Herzl Tivadar:

a cionizmus egyik megalapítója. 1860-ban Budapesten született, Bécsben élt újságíró, író, politikus. Fő műve, eszméinek foglalata a *Der Judenstaat* (A zsidó állam) címmel 1896-ban jelent meg. Vezetése alatt ülésezett az első cionista kongresszus (Basel, 1897), ekkor egységes cionista központ és szervezet jött létre.

hungarizmus:

Szálasi Ferenc és a nyilaskeresztes mozgalom zavaros, a kortársak által sem értett ideológiája a magyar „faj” felsőbbrendűségéről a Kárpát-medencében és az ennek megfelelő politikai és társadalmi rendszerről. A gyakorlatban kizárólag vezérlő gondolata, az antiszemitizmus valósult meg.

internálás:

rendőri felügyelet alá helyezés, hatóságilag kényszerlakhelyre telepítés.

koncentrációs tábor:

a hitleri uralom idején létrehozott táborok, amelyekben nagy embertömegeket tartottak rabságban, dolgoztattak embertelen körülmények között és gyilkoltak meg.

kozmpolita:

világpolgár, becsmérlő jelzőként a hazafiságot és a nemzeti kultúrát lebecsülő személy, illetve felfogás.

Karl Lueger:

osztrák keresztényszocialista pártelnök (1888), parlamenti képviselő, 1897-től Bécs polgármestere. Antiszemita nézeteiről, kijelentéseiről ismert, élesen magyarellenes politikus volt.

nemzetiszocializmus:

Hitler ideológiája, melyet 1919 elején Münchenben megszerveződött pártja, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt képviselt. Tagjait, a náciakat szélsőséges nacionalizmus és antiszemitizmus jellemezte. Tömegmozgalomra épült, melyet a féktelen demagógia és a terror tartott össze. Távlati célja volt a népi-nemzeti sorsközösségen nyugvó új rend, a német lélettér (Lebensraum) megteremtése az egyetlen felsőbbrendű faj, a germán-északi faj számára.

numerus clausus:

előre megadott zárt szám, amelyet tilos túllépni iskolai felvételiknél, állások betöltésénél. A magyar Nemzetgyűlés által elfogadott 1920. évi XXV. tc-t, mely engedélyhez kötötte az egyetemeken és főiskolákon való továbbtanulást, s korlátozta a zsidók felvételét, „numerus clausus törvénynek” nevezték.

ortodoxia:

óhitűség, igazhitűség, a rituális hagyományokhoz való merev ragaszkodás.

Palesztin Mandátum:

1917-től kezdve Nagy-Britannia a Népszövetség, majd az Egyesült Nemzetek Szervezete megbízásából kormányozta Palesztinát, és ott csapatokat állomásoztatott. 1947-ben az ENSZ határozatot hozott a brit mandátum megszüntetéséről, a brit csapatok kivonásáról és a területen két – egy arab és egy zsidó - állam megalakításáról.

pogrom:

a lakosság más nemzetiségű, vagy más vallású része (főleg a zsidók) elleni erőszakosság, gyilkosságokkal párosuló tömeges rablás.

proklamáció:

kiáltvány, egy politikai állásfoglalást tartalmazó szöveg ünnepélyes kihirdetése, közzététele.

Quisling-rendszer:

a német megszállókkal együttműködő, a náciakat készségesen kiszolgáló rezsim (Vidkun Quisling – 1945-ben kivégzett - norvég kollaboráns politikus neve után).

rasszizmus:

fajelmélet, mely az emberi fajták rangsorolására épül. A népek között magasabb és alacsonyabb rendűeket különböztet meg.

recepció:

a zsidó vallás, a judaizmus emancipációja. A zsidó vallást egyenjogúvá tette a keresztény felekezetekkel, s az Magyarországon „bevett vallás” vált. Ezáltal a judaizmus az állam részéről formailag ugyanolyan elbírálásban részesült, mint a katolikus, a református és az evangélikus egyház.

rituális fürdő:

vallási előírások betartását szolgáló női fürdő, héberül mikve.

rituális gyilkosság:

a zsidóság ellen emelt hamis vád, mely szerint a zsidók vallási

szertartásaikhoz keresztények vérért használnák fel, s ebből a célból gyilkosságokat követnének el.

SAS-behívó:

Sürgős! Azonnal! Sürgős! Katonai behívó jelzése a Horthy-rendszerben.

Soli Deo Gloria:

A magyarországi református egyház társadalmi egyesülete, mely többek között a balatonszárszói „Magyar Élet Könyvbarátainak Táborát” szervezte 1942-ben és 1943-ban.

szekularizáció:

elvilágiasodás, tömeges elfordulás az egyháztól.

tiszaeszlári vérvád:

1882-ben Tiszaeszláron eltűnt egy kis szolgálólány, s emiatt rituális gyilkossággal vádolták meg a helyi zsidókat. (Lásd még: rituális gyilkosság).

usztasa:

Ante Pavelic vezetése alatti - a németekkel második világháború idején együttműködő – horvát katonai szervezet rövidítése (Horvát Felszabadítási Szervezet).

vérvád:

lásd: rituális gyilkosság.

Waldsee levelezőlap:

a megtévesztést szolgáló levelezőlap, melyet Auschwitz-Birkenauban a deportáltakkal írtak. A németek ezeket továbbították, hogy a visszamaradt hozzátartozókat megnyugtassák.

zsidó szeretetház:

hitközségi vagy alapítványi fenntartású zsidó idősek otthona.

TARTALOM

Előszó	5
I. Az előítélettől a népirtásig (Szita Szabolcs)	7
1. A fajelmélet előzményei	8
2. Az „árják” ideológiája	13
3. A terror kiterjesztése	15
4. Deportálás, tömeges megsemmisítés	17
5. A holokauszt európai áldozatai	24
II. A politikai antiszemitizmus Magyarországon (Pelle János)	25
1. Az 1918-1919. évi forradalmak és a zsidóság	26
2. Az első és a második zsidótörvény	29
3. Az elszabadult gyűlölet	32
4. A szakadék szélén	36
III. A német megszállás és a zsidóság (Szita Szabolcs)	41
1. A „magyar akció” menetrendje	41
2. Az első hetek története Auschwitz-Birkenauban	47
3. A budapesti események, mentési akciók	49
4. A deportálás új hulláma	54
5. A pesti gettók	56
IV. Adatok, dokumentumok, bibliográfia a téma feldolgozásához (Szita Szabolcs válogatása)	59
V. Tanácsok és ajánlások (Diósi Alojzia, Nyíri András, Puskás Aurél)	75
Nevek és fogalmak magyarázata	103
Pályázati felhívás	111

